

SPOLIJE NA TLU RANOSREDNJOVJEKOVNE HRVATSKE

Ivo Babić
HR, 21220 Trogir
Lucićeva 10
ibabic@gradst.hr

UDK : 904 : 691.2 (497.5) "653"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. 12. 2006.
Prihvaćeno: 20. 12. 2006.

U radu se nastoji reinterpretirati podatke o uporabi spolia na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske unutar povijesnog okvira. Na osnovi sakupljene građe uspoređuju se spolije kao materijalni, ponajprije arhitektonski ulomci, s ostalim kulturnim, vjerskim i političkim prežicima antičke civilizacije budući da korištenje spolija u ranom srednjem vijeku nije moguće tumačiti bez ukazivanja na procese započete u kasnoj antici. Fenomen spolija na građevinama na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske gotovo je istovjetan onome na tlu bizantske Dalmacije; uostalom, od XI. stoljeća ta su dva politička entiteta, barem povremeno, pod istom krunom.

Ključne riječi: spolia, kasna antika, rani srednji vijek, Hrvatska, Dalmacija.

Osnivač starohrvatske arheologije fra Lujo Marun je zajedno s Karlom Patchem objavio sintetski rad *Plohorezbe sarkofaga (u kninskom muzeju) našaste međ ruševinam na rimokatoličkom groblju u Biskupiji*, u kojem je ukazao na fenomen spolija na tlu srednjovjekovne Dalmacije i Hrvatske.¹ Na taj fenomen ukazuje L. Marun i u drugim svojim radovima, sakupivši niz primjera korištenja spolija. U tom smislu golemu građu pruža njegov dnevnik u kojem među ostalim spominje i amfiteatar u Burnumu.² Naravno, mnogi drugi autori koji opisuju i istražuju ranosrednjovjekovna zdanja u Dalmaciji spominju nezaobilazne spolije. Već sakupljene podatke pokušali bismo reinterpretirati unutar povijesnog okvira premda je tu temu već skicirao i L. Marun. Napravili bismo stoga usporedbe između spolija kao materijalnih, ponajprije arhitektonskih ulomaka, s jedne strane, i ostalih kulturnih, vjerskih i političkih prežitaka antičke civilizacije. Naime, u ranosrednjovjekovne kulturne konfiguracije ugrađeni su ne samo materijalni prežici kasne antike nego i mentalni blokovi uspomena, tradicija, ustanova. Korištenje spolija u ranom srednjem vijeku nije moguće tumačiti bez ukazivanja na procese započete u kasnoj antici. To se zapaža naravno i u inventaru materijalne kulture ranoga srednjeg vijeka.³

O sudbini antičkih starina s aspekta modaliteta korištenja spolija u novijoj stručnoj literaturi objavljen je cijeli niz radova, među kojima su posebno značajni oni Salvatorea Settisa.

Fenomen spolija na građevinama na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske gotovo je istovjetan onome na tlu bizantske Dalmacije. Uostalom, od XI. stoljeća ta su dva politička entiteta, barem povremeno, pod istom krunom. Naravno, i stoljećima ranije sklavinija Hrvatska i bizantska Dalmacija povezane su mnogobrojnim procesima osmoze, na etničkoj i kulturnoj, na vjerskoj i političkoj razini. Na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske kao i u dalmatinskim gradovima vidljivi su mogući odnosi prema antičkim zdanjima: uništavanje zdanja i korištenje ostataka kao obične kamene građe; upotreba arhitektonskih česti, kapitela, stupova, i to ne samo radi njihove upotrebljivosti nego i zbog uvažavanja starina; recikliranje mramorne građe zbog njezine dragocjenosti, te simboličkih i estetskih vrijednosti; korištenje spolija kao svojevrskih citata. U ovom kontekstu trebalo bi se prisjetiti teza Milana Preloga u njegovoj interpretaciji hrvatske ranosrednjovjekovne umjetnosti, pri čemu se služi pojmovima aktivnog i pasivnog negiranja antike. Po-

¹ Patsch/ Marun 1895, str. 97-102

² Marun 1998; o amfiteatru str. 101,155

³ Milošević 1992.

kušat će, međutim, ukazati i na fenomene uvažanja antičke baštine. Dakako, osvrnut ćemo se tek na neke paradigmatične primjere korištenja spolija. O toj temi pripremamo monografski rad.

Iznimno intenzivno korištenje spolija tijekom tisućljeća u Dalmaciji treba tumačiti obiljem kamena u ovoj regiji. Kako se radi o trajnoj građi, bilo ju je moguće višekratno reciklirati za nove gradnje, posebno bedema, za koje su potrebne goleme količine materijala, ali i za zidanje seoskih kuća i ogradnih zidova oko polja gdje se pozornijim promatranjem može zamijetiti pomnije klesano kamenje, a ponegdje i poneki ukrašeni ulomak. Već klesano kamenje s ruševina, poneke arhitektonske česti, stupove, kapitule, mramorne oplata, veoma je poželjno i relativno lako i jeftino ugraditi pri novim gradnjama i adaptacijama.

ANTIČKI GRADOVI I NJIHOVA SUDBINA U KASNOJ ANTICI

Negiranje antičke baštine počinje već početkom VI. stoljeća seobom novih naroda, Avara, Slavena, Hrvata poimence, populacija koje govore novim jezicima i koje kao pridošlice brišu zatečenu situaciju. No treba se prisjetiti i ranijih gotskih osvajanja. U materijalnom smislu to znači rušenje zatečenih fizičkih konfiguracija, djelomično kidanje mreže zatečenih naselja koja su, međutim, već prije počela propadati. Procese razgradnje i opadanja razine urbanog života moguće je razabrati već u kasnoantičkim gradovima. Avarsko-slavska osvajanja vjerojatno su tek ubrzala procese opće civilizacijske razgradnje, posebno propadanje gradova, bez obzira na obnove u vrijeme Justinijanove rekonkviste, kad je na sjeverozapadnom Balkanu dokrajčena vlast Ostrogota. Veći gradovi, poput Salone, mogli su funkcionirati jedino unutar mnogo širih, nadregionalnih struktura Carstva koje se raspadalo, pa su se zato i razgrađivali u ranome srednjem vijeku, dakle nisu propali samo zbog rušenja u vrijeme seobe naroda. No, naše povjesničare još uvijek zaokuplja pitanje datuma pada Salone kao nekog konkretnog događaja.

Od kasnoantičkog doba počinju transformacije gradova.⁴ U Saloni i u Aenoni dolazi do pomaka epicentara života zamiranjima funkcija poganskog foruma i gradnjom novih kršćanskih središta na rubnim dijelovima grada. Novi kršćanski sakralni sadržaji negiraju postojeće, za što najsignifikantniji primjer pruža Jader, čiji forum doživljava radikalne transformacije, tako da se na samom zrcalu foruma gradi episkopalni kompleks.⁵ Slično se zbiva i u nedalekoj Asseriji, gdje se također ranokršćansko svetište gradi na forumu.⁶

Bedemi i spolije

Gradnje ili pak obnove zidina egzistencijalni su, ako ne i središnji problemi u životu gradova u antici, jednako kao i u srednjem, ali i u novom vijeku. Zato se pri gradnji bedema odvajkada koristi građa iz starijih zdanja. Već tijekom II. stoljeća širenjem Salone iz središnje jezgre negirane su ranije nekropole, a goleme količine starije kamene građe ugrađene su u bedeme proširenog antičkog velegrada. U gradske se zidine ugrađuje staro kamenje i zbog popravka i ojačanja, pri gradnji novih kula.⁷ Novi, ali i stariji potezi salonitanskih zidina i novije kule gotovo su lapidariji s desecima uzidanih natpisa i grobnih spomenika, od kojih su poneki, kao onaj Pomponije Vere, veoma reprezentativni.⁸ Reljefi s prikazom morskih božanstava, vjerojatno dijelovi mauzoleja, iskorišteni su kao pokrovne ploče kanala salonitanskog akvedukta koji je išao vrh bedema.⁹ Prilikom gradnje kasnoantičkih predzidina Asserije također su ugrađivani grobni

⁴ Marasović 1982, str. 327-344

⁵ Vežić 1988, str. 165-191

⁶ Uglešić 2002.; Uglešić 2003, str. 195-206; Vežić 2004, str. 117-131. Uz ranokršćansko svetište (mauzolej?) bila je podignuta u srednjem vijeku crkva sv. Luke, a u XVIII. stoljeću na istome mjestu crkva Svetog Duha; godine 1992. četnici su miniranjem uništili crkvu do temelja pa je 1998. od temelja obnovljena. U temelje crkve Sv. Duha ugrađen je veliki broj antičkih fragmenata uključujući arhitrave s foruma. Na antičke spolije u temeljima crkve upozorio je već u XVIII. stoljeću opat A. Fortis.

⁷ Nove rezultate sa starijom literaturom v. kod Cambi 1986, str. 61-108; Miletić 1992, str. 21-50; Mardešić 2000, str. 143-153; Višić – Ljubić 2000, str. 459-464

⁸ Bulić 1902, str. 3; Abramić 1928-29.

⁹ Bervaldi 1911, str. 76

spomenici i ulomci s antičkih zdanja,¹⁰ uključujući, primjerice, reprezentativni žrtvenik s prikazom vučice koja doji Romula i Rema.¹¹ U kasnoantičke bedeme Jadera ugrađena je građa s prijašnjih zdanja i nadgrobni spomenici.¹² I u kasnoantičkim južnim zidinama Tragurija ugrađivali su se ulomci starijih zdanja, fragmenti skulptura, sarkofaga i grobnih natpisa.¹³

Rušenja poganskih spomenika

Rušenja poganskih spomenika započela su prije seoba naroda, uključujući i one slavensko-avarske. Najeklatantniji je primjer rušenje carskih skulptura u Naroni, u njezinom augusteumu, koje su obezglavljene i bačene sa svojih postamenata, potom zatrpane u ruševini hrama, tako da su na njima bili kasnoantički grobovi.¹⁴ U Aenoni su, čini se, skulpture iz augusteuma s prikazom članova carske obitelji bile brižljivo odstranjene, tako da su pokopane, zapravo pohranjene u zemlju u blizini hrama.¹⁵ Uništeni su ili, bolje rečeno, zapušteni i mnogi drugi hramovi i njihove skulpture pa tako i augusteumi, kojih je bilo i drugdje u Dalmaciji.¹⁶ Zanimljivo je da su u Splitu preživjele dvije glave ugrađene kao spolije, a prepoznaju se kao likovi tetrahra.¹⁷ U Trogiru su u XVII. stoljeću nađeni zakopani ulomci statue natprirodne veličine od koje se još razaznavalo tek koljeno i bedro prekriveno togom.¹⁸ Ostaje objasniti činjenicu da je Bakhova skulptura iz trogirskog polja nađena polomljena, sahranjena pod zemljom u grobnoj urni.¹⁹ Greda jedne građevine (mauzoleja ili pak hrama?) s natpisom iz prvog stoljeća iskorištena je kao dio postrojenja tijeska - okomiti stup (stipes) - u jednoj rustičnoj vili na lokalitetu Kupinovnik nedaleko od Staroga Grada na Hvaru.²⁰

Resemantizacija poganskih zdanja

Dioklecijanova palača, njezini hramovi i hodnici u zidinama najpoznatiji su primjeri unošenja kršćanskih kulturnih sadržaja. Tako je, primjerice, lik božice Viktorije sa zapadnih vrata Palače otučen i preko nje ga je uklesan znamen križa.²¹ Poznati su primjeri iz Salone gdje je jedna pećina resemantizirana uklesivanjem križa, a pred drugom je sagrađena crkvice.²² Isto se zbivalo i na padinama obližnje planine Kozjaka, gdje je trebalo potisnuti kultove Silvana i nimfa.²³ Brdo Marjan kod Splita bilo je, vjerojatno, u antičko doba kao sveti lug posvećeno Dijani.²⁴ Uz hram ove božice koji se u antičko doba nalazio na rtu Marjana, u srednjem vijeku podignute su dvije crkve, sv. Mihovila i sv. Jurja. Crkva sv. Mihovila podignuta je nad samim hramom.²⁵ Cijeli Marjan prekriven je veoma gustom mrežom crkvice. Tu činjenicu svakako treba tumačiti kao kontaminaciju prijašnjeg poganstva. Nedaleko od Marjana, pod izvorno ranokršćanskom crkvom Gospe u Spinutu nađen je ulomak skulpture koja predstavlja Dianu ili pak nimfu.²⁶ Ranosrednjovjekovni kult sv. Mihovila često je, među ostalim, u funkciji poništavanja prijašnjih poganskih kultova, kako je to poznato na mnogim lokalitetima, pa tako i na njegovom glasovitom svetištu na Monte Garganu. Od poganskog hrama kapitolijske trijade u Ninu ostat će tek hrpa ruševina, gotovo mali brežuljak, na kojem

¹⁰ Fadić 2001, str. 174; Fadić 2003, str. 97-131

¹¹ Giunio 2003, str. 133-152

¹² Suić 1981, str. 189. i tab. XXXVIII

¹³ Kovačić 1994, str. 51-69

¹⁴ Marin et al. 2004.

¹⁵ Suić 1968, str. 48; Jakšić 1993, str. 141-142

¹⁶ Cambi 1982, str. 85-98, Cambi 1997, str. 71-82

¹⁷ Cambi 1976, str. 23-30

¹⁸ Lucić 1979, str. 1009

¹⁹ Bulić 1901.

²⁰ Zaninović 1984, str. 96, Tab. VII

²¹ Cambi 1981, str. 6-14

²² Dryggve 1996, str. 28-29

²³ Cambi 2000, str. 99-112

²⁴ Babić 1984, str. 89

²⁵ Marasović 1959, str. 122-133; Marasović 1996.

²⁶ Fisković 1970, str. 165-189; Oreb 1979, str. 145-149

je podignuta srednjovjekovna crkva sv. Mihovila u kojoj je nađen natpis koji spominje kneza Branimira, naknadno ugrađen, dakle kao spolija.²⁷

Korištenje spolija s poganskih zdanja

Za gradnju ranokršćanskih svetišta u gradovima i na njihovim agerima i u daljoj okolini koristi se kamena građa sa starijih zdanja. Primjerice, u reprezentativnoj bazilici sv. Stjepana (Sv. Šime) u Jaderu stupovi i kapiteli su spolije iz starijih građevina.²⁸ Korištenje spolija stupova i kapitela u kasnoj antici nije bilo motivirano tek pragmatičnim razlozima u oskudno doba. Korištenje starijih stupova, ali i ostalih spolija tumači se i simboličko-estetskim razlozima, tako da se cijeni *varietas* raznorodnih spolija.²⁹ Tako su u ranokršćanskoj crkvi sv. Stjepana (sv. Šime) u Jaderu na jednoj strani bazilike, onoj sjevernoj, kapiteli korintskog tipa, s kaneliranim stupovima, dok su na onoj južnoj rimsko-dorskog stila, s glatkim stupovima.³⁰

Antički stupovi s kapitelima koriste se u svojoj izvornoj funkciji nosača, ali i kao obična građa, razbije ni u komade, položeni vodoravno, ugrađeni u zidove poput balvana. Vodoravno položeni stupovi ugrađeni su i u kasnoantičkoj cemeterialnoj bazilici u Saloni, na lokalitetu Manastirine, u čiju su gradnju, posebno u temeljima, dakako, ugrađene i druge spolije.³¹ Tamburi stupova korišteni su također za gradnju zida ranosrednjovjekovne cisterne u sklopu zadarske biskupije.³²

U podu prezbiterija ranokršćanske crkve na lokalitetu Klapavice nedaleko od Salone ugrađena je u prezbiteriju grobna stela, ali i zavjetni natpis Silvanu i nimfama koje su imale svetište uz nedaleki izvor.³³ Činjenica da je ploča s poganskog svetišta ostala vidljivom, dakle nije bila okrenuta, kao većina spolija, licem prema zemlji, možda se može tumačiti simboličnim negiranjem poganstva samim gaženjem po natpisu.

Miljokazi kao spolije

Česta korištenja ulomaka ili čitavih miljokaza kao spolija u kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim, ali i kasnijim zdanjima, posebno u crkvama, također je važna naznaka za civilizacijsku regresiju s propadanjem mreža cesta. Jedan ulomak miljokaza nađen je tako u sklopu ruševina starokršćanske crkve na lokalitetu Klapavice kod Solina.³⁴ Ulomak miljokaza sa spomenom cara Valentinjana I. nađen je uz ruševine ranokršćanske crkve sv. Ivana (sv. Luke) u Uzdolju kod Knina.³⁵ U sklopu ranokršćanske crkve u Galovcu nađeno je mnoštvo antičkih poganskih spolija, uključujući i ulomak miljokaza.³⁶ Kao jedan od stupova u ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Petra Starog u Zadru služi rimski miljokaz na kojem je tekst koji spominje cara Tacita (CIL III 3204). Preko teksta naknadno je uklesan križ koji je vjerojatno trebao poništiti stara značenja. U ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Lovre u Zadru stup u predvorju je zapravo miljokaz s natpisom, koji spominje careve Aureljina, Karina i Gracijana.³⁷ U ranosrednjovjekovnoj cisterni u sklopu zadarskoga episkopalnog kompleksa jedan od dva stupa također je miljokaz, na kojem se spominje car Julijan (CIL III 3209). Miljokaz je služio kao baza oltara u srednjovjekovnoj crkvi sv. Martina u Lepurima, u iste je svrhe poslužio u crkvi u Đevrskama kod Kistanja, jednako kao i u porušenoj crkvi sv. Marka u Karinu.³⁸

²⁷ Petrcioli 1969, str. 336

²⁸ Vežić 1989, str. 323-324

²⁹ Brenk 1996, str. 49-92

³⁰ Vežić 1989, str. 323-324

³¹ Duval 2000, str. 328, 334, 377, 379, 403

³² Vežić 1980, sl. 8 na str. 525, opis na str. 527; Vežić 1988, str. 178

³³ Bulić 1907, str. 101-127

³⁴ Bulić 1907, str. 101-127

³⁵ Gudelj 2005, str. 57

³⁶ Belošević 1887, str. 308

³⁷ Suić 1952, str. 238-239

³⁸ Patsch/ Marun 1895, str. 8

SPOLIJE S ANTIČKIH I KASNOANTIČKIH NEKROPOLA

Arheološki nalazi, posebno tisuće natpisa, osobito oni iz Salone, pružaju obilnu građu o pokapanjima i kultu mrtvih u antičkoj Dalmaciji, s ponekim specifičnostima i perzistiranjem starijih, lokalnih tradicija.³⁹ Iako su grobovi i pokapanje antropološka konstanta prepuna simbolizma i pratećih zabrana, ipak su nerijetko predmet devastacija i zloupotreba. Niti zakonske sankcije, globe, niti opomene na grobovima s uobičajenim epigrafskim formulama, niti glave zastrašujuće Meduze, niti simboli sjekire-ascije, nisu bili dovoljno jamstvo da grob, iako je *res sacra*, neće biti oskvrnut ili pak prisvojen. Utrnućem roda, bez potomaka i nasljednika, gasne briga za grob i pokojnike u njemu sahranjene.

Jedan od najstarijih primjera sekundarne upotrebe jednoga grobnog natpisa poznat nam je iz Staroga Grada na Hvaru (Pharos) gdje je fragment grčke stele ugrađen u zidu rimske rustične vile.⁴⁰ S dužim protokom vremena, s nasipavanjima, nisu rijetki slučajevi preslojavanja grobova, kako je to primjerice poznato i u Salonu.⁴¹ Za gradnju novih grobova koriste se nerijetko ulomci onih starijih. U Dugopolju je u zidove kasnoantičke grobnice ugrađeno sedam reprezentativnih stela (I., II. stoljeće), koje su sve osim jedne pripadale vojnicima.⁴² Jedna kasnoantička grobnica iz Vojnića (područje antičkog Tilurija) zidana je od klesanaca iz starih zdanja, a kao pokrov su poslužile dvije antičke stele.⁴³ Korištenje ulomaka starijih grobnih natpisa kao pokrov kasnoantičkih grobnica poznat je također i u Asseriji.⁴⁴ U Solinu, na središnjem ranokršćanskom groblju, jedna je poganska ara s likom erota iskorištena kao dječji sarkofag, dobivši poklopac s križem.⁴⁵ Dalo bi se nabrojiti niz takvih primjera (sl. 1). Grobne ploče s natpisima ugrađene su tako i u kasnoantičke grobnice uz ranokršćansko svetište u Prološcu Donjem.⁴⁶ Dakle, ni kršćane nije uvijek inhibiralo strahopoštovanje ni pijetet prema starijim grobovima.

Civilizacijske cezure poput seobe naroda odražavaju se i na odnos prema zatečenim grobljima. S rijetkim iznimkama, preživjeli antički i kasnoantički sarkofazi su opljačkani, a pokrovi su polomljeni.

Bitan fenomen za početak ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji jest napuštanje nekropola izvan zidina. Od tada pa do početka XIX. stoljeća pokapa se u gradovima. Ipak, mutna sjećanja na ranije nekropole nisu bila sasvim zaboravljena ni u Zadru ni u Trogiru. U imaginaciji Splitskana, u legendama o translaciji, prijenosu, svetog Dujma nije se zaboravilo na ranokršćanska groblja, gdje su nekoć počivali salonitanski mučenici. U ranom srednjem vijeku antičke nekropole sa spomenicima bile su još djelomično vidljive, pogotovo u Solinu. Ondje su i danas, posebno uz zapadnu nekropolu, vidljivi ostaci grobne arhitekture i nizovi sarkofaga. U ispravi, darovnici kralja Krešimira iz godine 995.(?) spominju se, među ostalim, i sarkofazi: *...ubi sunt arce mortuorum ...*⁴⁷

Na mnogim se arheološkim lokalitetima starohrvatske nekropole pružaju na mjestima onih starijih, kasnoantičkih. Uostalom, i tipovi ranosrednjovjekovnih grobnica na tlu Hrvatske, kao i onih u gradovima, ne razlikuju se bitno od onih kasnoantičkih. I pri gradnji ranosrednjovjekovnih i kasnijih grobova naveli se koriste spolije. Ranosrednjovjekovni, starohrvatski grobovi na području nekadašnjega rimskog logora Burnuma (Ivoševci kod Kistanja) velikim su dijelom sazđani od antičkih kamenih ulomaka.⁴⁸ U nekoliko srednjovjekovnih grobova uz crkvu sv. Nikole u Solinu iskorišteni su kao građa ulomci iz antičkih i kasnoantičkih grobnih spomenika, dakako s natpisima, i to iz praktičnih razloga, jer su se na istome mjestu nalazile starija nekropola i ranokršćanska crkva.⁴⁹

Stele su veoma pogodne za popločavanja crkava. Antičke grobne ploče ugrađene su tako i u podu krunidbene bazilike sv. Petra i Mojsija u Solinu. Grobne ploče u te se svrhe koriste i tijekom cijeloga

³⁹ Usp. Migotti 1993, str. 205 - 221; Kukoč 1993, str.1-23

⁴⁰ Nikolanci 1980, str. 223

⁴¹ Cambi 1986, str. 74

⁴² Cambi 1994, str. 154-156

⁴³ Sanader 2000, str. 225-236

⁴⁴ Glavičić 2003, str. 71-95

⁴⁵ Cambi 2000 A, str. 251, fig.110c

⁴⁶ Gudelj 2006.

⁴⁷ CD I 1967, str. 41

⁴⁸ Belošević 1980, str. 65

⁴⁹ Katić 1959, str. 134-151

srednjeg vijeka, pa i kasnije.⁵⁰ Ta se praksa nastavlja do u najnovije doba. Veoma učeni A. Fortis opisujući otočić Sustipanac u šibenskom kraju sa žaljenjem bilježi: *Tu su iskopani mnogi natpisi, ali ih je fratarsko barbarstvo razbilo u komade da njima poploči neko njihovo bijedno dvorište.*⁵¹

Naravno da se grobni spomenici, posebno oni mramorni, naveliko koriste kao spolije za mnogobrojne namjene, no najčešće kao obična kamena građa, počevši od kasne antike i ranoga srednjeg vijeka pa do u današnje doba. Odnosnja grobnih spomenika svakako su bila jednostavnija od odvaljivanja kamenih blokova sa zidova antičkih ruševina. Tek će pažljivije oko na srednjovjekovnim i kasnijim zdanjima razabrati poneki trag slova ili profilacije uz natpisno polje. Na brojnim ranosrednjovjekovnim crkvama naveliko se ugrađuju rimski nadgrobni spomenici s natpisima, i to kao kamena građa. Grobni spomenici koriste se i kao puka kamena građa i za zidanja srednjovjekovnih i kasnijih kuća.

U ponekim starohrvatskim grobovima, posebno uz antičke lokalitete, kao grobni prilog nalaze se i antički novčići. U starohrvatskoj nekropoli u Gajinama kod Kaštel Sućurca, koja se datira u razdoblje od IX. do XII. stoljeća, nađen je veliki broj novčića iz rimskoga i bizantskog doba, od kojih je 15 komada bilo probušeno te su iskorišteni kao elementi nakita.⁵² Postavlja se pitanje o antropološkim mehanizmima u odabiru takvih priloga. Nema sumnje da su ti novčići (obični bakrenjaci), u vrijeme kad odavna više nisu bili u cirkulaciji, percipirani kao stari predmeti s figurama i znakovima neproničnih značenja. Iskorišteni kao elementi nakita, zbog svojih estetskih vrijednosti, funkcionirahu očito kao svojevrsne spolije.

Antički sarkofazi i njihova sudbina

U antičko doba sarkofazi, pogotovo oni izrađeni od mramora, zbog svoje su skupocjenosti bili dostupni tek gornjim slojevima društva. Kao takve često su ih i u kasnijim stoljećima njihovi novi vlasnici višestruko koristili.

U ranom srednjem vijeku antičke i još više kasnoantičko-ranokršćanske sarkofage više-manje preinačene, s novim natpisima i ukrasima, koristi gradski patricijat i prelati u dalmatinskim gradovima, ali i vladari i dostojanstvenici na tlu Hrvatske.⁵³

Nekoliko antičkih sarkofaga korištenih u ranom srednjem vijeku otkriveno je na mjestu trijema šestolisne crkve sv. Marije u Trogiru. I u samoj crkvi sv. Marije, u sredini, nalazio se sarkofag.⁵⁴ Taj tip crkava poznat je i u dalmatinskim gradovima, ali je i na tlu Hrvatske i Huma (osmerolisna crkva u Ošlju) imao čini se memorijalnu funkciju, svojevrsnih mauzoleja.

Uz splitsku katedralu u sarkofazima su pokopani (nad)biskupi i priori. Većina tih sarkofaga antičkog je podrijetla. No neke od njih arheolozi su ovamo prenijeli u novije doba, te oni također stvaraju zabune i povod su krivih interpretacija.

I na tlu Hrvatske pokapa se tijekom ranoga srednjeg vijeka u antičkim sarkofazima. Pokapanje u sarkofazima na tlu Hrvatske dovodimo, naravno, u vezu tek s političkom elitom, kneževskim i kraljevskim obiteljima.

Nepoznati hrvatski dostojanstvenik u ranom srednjem vijeku (IX. st.) pokopan je u ranokršćanskom sarkofagu uz apsidu crkve sv. Marte u Bijaćima.⁵⁵

⁵⁰ Na primjer, u crkvi Gospe od Demunta (*dei Monti*) na rubu Malog trogirskog polja; u podu crkve sv. Mihovila na uzvišenju ponad Kaštel Kambelovca nađen je ranokršćanski natpis. v. Babić 1984, str. 63, 59. U selu Biljaninama Donjim nedaleko od Zadra stela obitelji *Caesellius* iz doba principata iskorištena je kao dio konstrukcije srednjovjekovnoga groba (usp. Fadić 1989, str. 239); Grobni spomenik centuriona Tita Elvija Skatija (CIL III 2914) bio je iskorišten za grobnu ploču u crkvi sv. Mihovila u Zadru.

⁵¹ Fortis 1984, str. 107

⁵² Šarić 1992, str. 100, sl. 4

⁵³ Jedan od pionirskih radova na ovu temu napisao je Marun 1927, str. 274 i d.; v. također Rapanić 1987, str. 187-192; Cambi 1983, str. 75-92; Jakšić 2004, 7-14

⁵⁴ Marasović 1963, str. 83-100

⁵⁵ Jelovina 1999., sl. 6. i 7. na str. 104.

U kripti crkve sv. Bartolomeja u Ždrapnju, u kojoj je inače nađen natpis koji spominje kneza Branimira i župana Pristinu, nalazio se sarkofag. Na tom lokalitetu okolni su grobovi bili sazđani od fragmenata sarkofaga i antičkih nadgrobnih spomenika. U crkvenom su zidu kao građa korišteni i rimski natpisi.⁵⁶

I u bazilici u Žažviću pokapalo se ne samo u sarkofazima nego i u grobnice sazđane od fragmenata sarkofaga i antičkih nadgrobnih spomenika.⁵⁷

I sarkofag kraljice Jelene iz Solina nađen u Solinu, u atriju crkve sv. Stjepana, gdje se pokapahu hrvatski vladari, po svoj je prilici bio prerađeni antički sarkofag. Kako je to zamijećeno, sarkofag je veoma malih dimenzija, pa je moguće da su kraljićini tjelesni ostaci naknadno položeni. Jedan antički sarkofag korišten i u srednjem vijeku nađen je u trijemu krunidbene bazilike sv. Petra i Mojsija u Solinu. Također u Solinu, uz crkvu u Rižinicama, u kojoj je nađen natpis koji spominje kneza Trpimira, u jednoj je prostoriji, koja je čini se služila kao grobna kapela, nađen veći broj antičkih ulomaka, uključujući krhotine sarkofaga.⁵⁸

Nekoliko sarkofaga nađeno je u crkvi vladarske zadužbine sv. Marije i Stjepana u Biskupiji u Kninu, i to u predvorju koje je služilo kao mauzolej.⁵⁹

Ranosrednjovjekovni sarkofazi isklesani od antičkih spolija

U ranom srednjem vijeku klešu se, premda rjeđe, i novi sarkofazi. U Zadru dva primjera svjedoče da se za klesanje sarkofaga koriste antičke spolije: sarkofag iz crkve sv. Lovre⁶⁰ te onaj iz crkve sv. Marije (Stomorice)⁶¹ isklesani su udublivanjem polustupova, tako da podsjećaju na kolijevke. Dva sarkofaga pronađena u Crkvini u Galovcu nedaleko od Zadra isklesana su od ostataka monumentalne grede, tako da se na jednome od njih vide bogati florealni ukrasi. Bez obzira radi li se možda o sarkofagu isklesanom u kasnoantičko doba i ponovno iskorištenom u ranom srednjem vijeku (u njima je potvrđen ukop u ranom srednjem vijeku) ili pak o sarkofagu iz ranoga srednjeg vijeka, u njima su, u svakom slučaju, bile pokapane osobe najvišega društvenog položaja, vjerojatno vladari.⁶² Sarkofag i poklopac, u kojem je bio pokopan hrvatski dostojanstvenik iz predvorja (mauzoleja) crkve sv. Marije i Stjepana u Biskupiji kod Knina isklesani su od kamenih gređa - arhitrava antičke građevine tako da je na prednjoj strani sarkofaga ostao prikaz dvaju hipokanata (sl. 2). Znak križa na poklopcu sarkofaga možemo shvatiti kao svojevrsnu resemantizaciju. Da se radi o grobu dostojanstvenika (vladara?), svjedoče i bogati grobni prilozi, među kojima i pozlaćene ostruge: dio ruha bio je skrojen od svile.⁶³ Bez obzira na moguću dvojbu da je sarkofag isklesan možda ranije, u kasnoantičko doba, u njemu je u svakom slučaju bio pokopan hrvatski dostojanstvenik.

Od jedne kamene grede-arhitrava s trijema oko poligonalnog hrama u Dioklecijanovoj palači isklesan je sarkofag Franciske, majke splitskoga nadbiskupa Dujma de Judicibusa; natpis koji veliča pokojnicu datiran je godinom 1429.; na poklopcu isklesan je grb; na začelnoj je strani pak ostala neđirnuta antička profilacija.⁶⁴

Sarkofazi iskorišteni u sekundarne svrhe

Pokapanje u sarkofazima namijenjeno je tek elitama. Stoga se antički i ranokršćanski sarkofazi u golemoj većini slučajeva najčešće koriste tijekom stoljeća, do u naše doba, u različite sekundarne svrhe, jednako kao i urne, pa tako služe kao kamenice za ulje ili pak kao pojila za stoku, često i kao bazeni u kojima

⁵⁶ Marun 1998, str. 246; Marun 1927, str. 276-281; Marun 1998, str. 190, 246

⁵⁷ Marun 1896; v. sliku rimskih ulomaka na str. 12.

⁵⁸ Piteša 1992, str. 116

⁵⁹ Goss 1976, str. 5-10; Milošević u H i K II, str. 224

⁶⁰ Klaić/Petricioli 1976, str. 136

⁶¹ Petricioli 1968, str. 250

⁶² Belošević 1997, str. 340-341, Tab. VI i Tab. VII; Jakšić u Hi K, II, kat. IV. 130 a, str. 258; Jašić 2000 A, str. 17- 63

⁶³ Radić 1896, str. 72 i d., sl. 1 i 2; Milošević u H i K II 2000, kat. IV 38, str. 208-209

⁶⁴ Tekst natpisa donosi Farlati 1765, str. 367

se pere odjeća.⁶⁵ Poklopci se često koriste za popločavanja, primjerice u predvorju Sv. Donata u Zadru. Poznati su slučajevi korištenja poklopaca kao grobnih ploča. Uz otočić Vranjic kod Solina sarkofazi su poslužili, nabacani u moru, za ojačavanje obale i kao lukobrani. Na ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Martina (sv. Barbare) u Trogiru dovratnici su zapravo ulomci sarkofaga. Jednako se tako u srednjovjekovnoj crkvi sv. Mihovila nad Dolom na Braču bočne strane sarkofaga kojem je odvaljeno dno koriste kao okviri vrata.⁶⁶ Uz srednjovjekovnu crkvicu sv. Nikole u Rogoznici bočne stjenke nekoliko sarkofaga iskorištene su kao grobne ploče na kojima su isklesani različiti srednjovjekovni ukrasi i grbovi.⁶⁷

Sarkofazi izrađeni od mramora koristili su se u ranom srednjem vijeku, ali i u doba baroka kao spolije, u komadima, kao građa za posebno važne dijelove arhitekture: liturgijski namještaj, oltare, podove, okvire prozora, natpisna polja.

ANTIČKI GRADOVI U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Neka naselja na obali opstala su ili su se pak obnovila zahvaljujući Bizantu - preživjelom Istočnom Rimskom Carstvu. To ne znači da nije bilo kriza ili čak kraćih prekida života i u gradovima na tlu bizantske Dalmacije. No, ta naselja na moru, s kopnene strane sasvim zaokružena sklavinijama, bila su Bizantu relevantna kao postaje na morskom putu prema Ravenni. Niz je elemenata koji svjedoče o održavanju i o kontinuitetu antičke civilizacije: ostaci neoromanskoga govora, latinska pismenost, održavanje kršćanskoga vjerskog života, kultovi, toponimi, posebno sanktoremi u gradovima i na njihovim astorejama, ostaci limitacije...

Nosilac memorija je ponajprije preživjela (obnovljena) crkvena organizacija. Crkva iz gradova na tlu bizantske Dalmacije od samog početka nesumnjivo djeluje na svoju neposrednu okolinu preplavlenu novim slavenskim svijetom, bez obzira na udio franačkih misionara u pokrštavanju Hrvata.

Antički i kasnoantički supstrat morao je imati veoma važnu ulogu u ranoj hrvatskoj povijesti.⁶⁸ Po svojoj prilici kasnoantička reorganizacija rimske Dalmacije, poput ustrojavanja provincije *Praevalis*, potom međa biskupija, vjerojatno imala ulogu i u određivanju opsega pojedinih sklavinija. Signifikantno je ime sklavinije na jugu, Duklje, koje se naziva po antičkom gradu Diokleji. S obzirom na značenje Salone, mogla se, a nije, i Hrvatska, nazivati Salonom. Možda je opseg sklavinije Paganije, poslije Neretljanske oblasti, makar djelomično odredio okvir nekadašnje biskupije u Naroni. Svećenstvo iz preživjelih gradova, nositelj pismenosti i prenositelj kakve-takve tradicije, vjerojatno je nametalo i opsege pojedinih crkvenih središta. Tako se na tlu Hrvatske, u nekoć antičkim naseljima poput Aenone, Biograda (Blandone?) i Ninije (Knina) ustoličuju, počevši od IX. stoljeća, biskupije. Salona, na tlu Hrvatske, bila je suviše blizu bizantskom Splitu da bi se u njoj ustoličila biskupija. Veoma je važna uloga ne samo Splita nego i Jadera u odnosu na Hrvatsku. Pitanje je koliko je na političku organizaciju Hrvatske utjecalo kasnoantičko rekonstruiranje političko-teritorijalne cjeline antičke Liburnije. Čimbenici integracije Dalmacije i Hrvatske svakako su i benediktinski samostani, koji se za vrijeme Petra Krešimira, kojeg historiografija spominje kao Petra Krešimira IV., osnivaju (obnavljaju) u gradovima.

Što se tiče naselja na tlu Hrvatske, ima naznaka za kontinuitet i još više za diskontinuitet. O diskontinuitetu svjedoči činjenica da su mnoga antička naselja zaboravljena, da o njima nije ostala nikakva, čak ni toponomastička naznaka. Tako se zaboravilo i na Aequm (Čitluk kod Sinja), naselje koje je čak imalo status kolonije, premda je njegove ruševine još u XVIII. stoljeću vidio A. Fortis, koji čak pokušava identificirati ostatke amfiteatra.⁶⁹ Aenona i Salona nisu mogle biti zaboravljene zbog svojih impozantnih

⁶⁵ Kao kamenica za ulje koristio se primjerice sarkofag u mjestu Lun na otoku Pagu, v. Uglešić 2002, str. 73.

⁶⁶ Fisković 1981, str. 124-125. Na isti je način u XIX. st. iskorišten sarkofag za vrata seoske kuće u Zagrađu Skradinskom, v. Marun 1998, str. 74

⁶⁷ Babić 1972, str. 63-78. Da se radi o pločama, komadima bočnih strana sarkofaga upozorili su me naknadno kolege iz Muzeja grada Šibenika. Za razliku od uobičajenih ploča na srednjovjekovnim grobovima koje su veoma debele, ove su iznimno tanke.

⁶⁸ Usp. Klaić 1976, str. 341-350

⁶⁹ Fortis 1984, str. 194

ruševina. Uostalom, one su morale biti važni elementi u inventaru kolektivne svijesti stanovnika obližnjih dalmatinskih gradova, Zadra, odnosno Splita.

Od presudne uloge morala je biti obnova ili gradnja novih utvrda u kasnoantičko doba, posebno u vrijeme cara Justinijana. Te su utvrde bile građene na mjestima gdje su se nekoć davno uzdizale prethistorijske gradine. Veoma je bila važna utvrda u Kninu; uostalom, i ime tog naselja je derivacija antičkog i predantičkog naselja zvanog Ninia. Tako je u Sinju njegova Glavica bila vrednovana u prethistoriji i antici, a njegovo je ime opet derivacija imena naselja Osinium. U tom kontekstu valja razmatrati i sudbinu Klisa, koji je prema kasnijoj predaji koju prenosi Konstantin Porfirogenet, trebao braniti Salonu. I novo naselje na tlu Hrvatske, Šibenik, koji se spominje od XI. stoljeća, kao svoju jezgru ima kasnoantičku utvrdu - *castrum*, podignutu također na mjestu nekadašnje prethistorijske gradine. Bribir, također, središte istoimene županije, nastaje na platou unutar zidina antičkoga naselja Varvarije, izvorno prastare liburnske utvrde. Na tlu Neretljanske oblasti analogna je situacija Omiša, utvrde koja bdije nad ušćem rijeke Cetine, s antičkim i predantičkim tradicijama. Nesigurna vremena kasne antike i ranoga srednjeg vijeka vrednuju ponovno, kao nekoć davno, u prethistoriji, prije rimske pacifikacije, strateški sigurnije položaje.⁷⁰

Starohrvatski Nin nastaje unutar zidina porušenog antičkog grada. I starohrvatsko naselje Biograd živi unutar prostora naseljenog u antičkog doba pa i najstarije kultno zdanje na mjestu srednjovjekovne katedrale nastaje u ranokršćansko doba.⁷¹

U Saloni, međutim, ranosrednjovjekovna zdanja nastaju uglavnom izvan opsega antičkih bedema, uz ruševine antičkog velegrada.

Naravno, ne može se govoriti o gradovima na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, bez obzira na neke njihove središnje funkcije, s izuzetkom tek možda Biograda, iako su neka od tih naselja središta županija ili pak biskupija. Rani srednji vijek nije doba nastanka gradova u smislu kompaktnih naselja, zatvorenih zidinama s artikuliranom socijalnom i ekonomskom strukturom. U svakom slučaju, radi se o disperzivnoj izgradnji ruralnih obilježja, tek s ponekim reprezentativnijim crkvenim zdanjem. Uostalom, naselja na tlu Hrvatske car Konstantin Porfirogenet spominje kao utvrde.

Ranosrednjovjekovne političke konfiguracije su policentrične naravi, s vladarima koji se sele s jednog posjeda - dvora na drugi. Politički epicentri pomiču se na relaciji Salona - Nin - Knin - Biograd.

VILLAE RUSTICAE I NJIHOVA SUDBINA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Na prostornu situaciju u ranom srednjem vijeku svakako su veoma utjecali ostaci rustičnih vila. Od kasne antike one su na otocima, na kopnu, ali i u zaleđu središta kršćanskoga vjerskog života, s novosagrađenim crkvama, a mjestimice i krstionicama. U sklopu starijih, dakako, postojala su i poganska svetišta. Primjerice, na Braču, u polju, u predjelu zvanom Bunje, unutar sklopa rustične vile nađen je ranokršćanski sarkofag, ali i stup na kojem je otučeni lik poganskog božanstva uz koji je prikazan jarac.⁷²

I takozvani *dvori*, gospodarstva hrvatskih vladara, ali i ostalih dostojanstvenika bili su, uostalom kao i drugdje u Europi, podignuti najčešće na mjestima nekadašnjih rustičnih vila. Ranosrednjovjekovna crkva sv. Marte u Bijaćima, koju spominju prve hrvatske isprave iz 852. i 892., podignuta je unutar sklopa rustične vile, na mjestu gdje je već postojala ranokršćanska crkva i krstionica.⁷³

Većina ranokršćanskih crkava izvan opsega nekadašnjih gradova podignuta je u sklopu nekadašnjih rustičnih vila.⁷⁴ Razumljivo je stoga da se na takvim zgradama naveliko koristi zatečena građa, pa tako i pokoji natpis, reljef ili pak pokoja ukrašena arhitektonska čest, kao spolije. Takve spolije vide se i u temeljima ranokršćanske crkve u Bijaćima, dakle na mjestu gdje nisu bile vidljive, pa su stoga posve ignorirane u estetskom i simboličnom smislu.⁷⁵ Veoma je kompleksan arheološki lokalitet Crkvina (Sv. Bartolomej) kod Galovca u zaleđu Zadra, gdje je uz rustičnu vilu s poganskim svetištima podignuta ranokršćanska

⁷⁰ Babić 1996, str. 29-35

⁷¹ Chevalier 1995, str. 132-133

⁷² Jelinčić 2005, sv. 98, str. 121-132

⁷³ O ovom sklopu v. tematski broj SHP III. s., sv. 26/1999.

⁷⁴ Obilnu literaturu i interpretacije v. u temeljitim radovima: Migotti 1992; Migotti 1995, str. 113-144

⁷⁵ Jelovina 1999, sl. 1 i 2 na str. 102

crkva koja je bila u funkciji i u ranom srednjem vijeku, vjerojatno vezana uz hrvatske vladare.⁷⁶ Slična je situacija u selu Kašiću kod Zadra; na ruševinama rustične vile s poganskim svetištem (osim temelja, otkriveni su ulomci s arhitektonskim dekoracijama, ulomci zavjetnih žrtvenika i grobnih natpisa), podignut je ranokršćanski oratorij, te potom, u ranom srednjem vijeku, šesterolisna crkva unutar samostanskoga sklopa.⁷⁷ Starokršćanskom svetištu u Prološcu Donjem prethodi mitrej, sudeći po nalazu reljefa dvostrane ikone koji prikazuje Mitru, a iskorišten je kao spolija za vratnice kasnoantičke grobnice.⁷⁸

Rustične vile pogodne su i za gradnju ranosrednjovjekovnih samostana. Ranosrednjovjekovni sakralni kompleks, vjerojatno samostan, nastaje na mjestu poganske rustične vile na lokalitetu Mijovilovac u Pridrazi. Za popločavanje tamošnje ranosrednjovjekovne šesterolisne crkve korištene su kamene i mramorne ploče, zapravo spolije, kamena građa preuzeta od zatečene kasnoantičke gospodarske zgrade. Jedan profilirani ulomak iz rimskog doba iskorišten je pak kao ležište pluteja ranosrednjovjekovne crkve.⁷⁹

Bit će da su mnoge ruševine rustičnih vila znatno stršile u prostoru. Uostalom, neki su ostaci mjestimice do danas preživjeli. Na antičke ruševine upozoravaju nazivi poput Miri, u Kaštelanskom polju, ili pak Mirije, na Braču. Na svodne konstrukcije ukazuju nazivi poput Bunje. Ostatke nekadašnjih rustičnih vila prepoznajemo po hrpama kamenja pomiješanog s krhotinama posuda i crjepova, koje su obrasle grmljem lovora i bršljanom, i to često na rubovima polja, tamo gdje počinju pristranci brda.

Naravno da je bilo lakše adaptirati makar dio postojećih ruševina, koristiti ne samo već gotove temelje nego i zidove, negoli graditi nove zgrade. Uostalom, vile su, s gospodarskoga gledišta, bile locirane na optimalnim točkama u prostoru. Dakako, samo su malobrojne mogle biti obnovljene, pa i one tek djelomično, jer u ranom srednjem vijeku nema toliko jakih političkih i ekonomskih subjekata.

Valja posebno naglasiti činjenicu da su do današnjih dana mjestimice preživjeli ostaci kasnoantičkih cisterni, posebno na otocima, poglavito na Braču, na tlu ranosrednjovjekovne Neretljanske oblasti. Većina njih bila je sagrađena uz crkvice, i obično su bili sastavni elementi rustičnih vila, no zidane su također i unutar kasnoantičkih-ranobizantskih utvrda. Činjenicu što su cisterne (nazivaju ih *gustirne*) tako dugu preživjele, valja tumačiti time da su bile od životne važnosti kao spremišta vode. U zadarskom ageru, međutim, nedaleko od grada, jedna je cisterna preinačena u crkvu sv. Stošije.⁸⁰

SAKRALNA ZDANJA I SPOLIJE

Mreža srednjovjekovnih crkava u gradovima na tlu bizantske Dalmacije, u Zadru, Trogiru i Splitu, u njihovoj okolini i dalje u zaleđu, na tlu Hrvatske i susjednih sklavinija, vezuje se velikim dijelom na onu zatečenu, ranokršćansku. Naravno, mnogi će elementi te mreže propasti, ali ipak je njezino rastepeno tkanje prostorna potka koja će funkcionirati tisućljećima. U tom smislu signifikantan je slučaj Aenone, Nina. Iako je ranosrednjovjekovno naselje prekrivalo tek dio opsega antičkoga grada, ipak je i ono u to doba okruženo, kad Jader i Tragurij, kasnoantičkim bedemima. Neke crkve u Aenoni i njezinoj okolini preživjele su iz kasnoantičkog doba, s većim ili manjim preinakama tijekom ranoga srednjeg vijeka, uključujući i župnu (biskupsku) crkvu sv. Anselma.⁸¹ I crkva ženskoga benediktinskog samostana sv. Marcele je iz kasnoantičkog doba, tako da su u srednjem vijeku u funkciji kasnoantički stupovi i kapiteli.⁸²

Bit će da su u doba nakon avarsko-slavenskih (hrvatskih) seoba ruševine ranokršćanskih crkava bile veoma impozantne. Na tlu Hrvatske preživjela je do danas, gotovo u potpunosti, ranokršćanska crkva sv. Martina u Pridrazi, podignuta u sklopu rustične vile, na čijem se položaju u srednjem vijeku razvilo selo.⁸³ Dakako da su u ranom srednjem vijeku u gradovima, Osoru, Krku, Rabu, Jaderu, Traguriju, Splitu i Raussiju - Dubrovniku, još uvijek u funkciji kasnoantičke crkve, uključujući katedrale.

⁷⁶ Belošević 1987, str. 301-350, Jakšić 2000A, str. 17- 63; Uglešić 1992, str. 57-61

⁷⁷ Delonga 1990 A, str. 39-89

⁷⁸ Gudelj 2006, str. 35

⁷⁹ Gunjača 1963, str. 7-76

⁸⁰ Suić/Petricioli 1955, str. 7

⁸¹ Vežić 1985, Vežić 1996; Chevalier 1995.

⁸² Petricioli 1969, str. 319-320; Vežić 1986, str. 169; Chevalier 1995, str. 88-89

⁸³ Gunjača 1963, str. 7-21; Chevalier 1995, str. 91; Delonga 1996, str. 240-241

Toponimi poput Manastirina u Solinu, Mastirina u Kašiću u Ravnim kotarima, Mostira u šibenskom Donjem polju, ili pak mnogobrojni toponimi Crkvine, u Solinu, u Biljanima Donjim u Ravnim kotarima (spomenuli smo tek neke od poznatijih), svjedoče kako se nikad nije zaboravilo da se radi o ruševinama sakralnih zdanja, bilo onih kasnoantičkih bilo pak srednjovjekovnih. Toponimi poput Šupljaja (Kistanje) ili pak Šuplja crkva (Solin) ukazuju također na urušena zdanja. Na svodne konstrukcije ukazuju nazivi Bunje, poput onog za ruševine rustične vile na Braču. Kasniji nazivi, poput Klobuka ili pak Klobučića, ukazivat će na crkve s kupolama. Prije arheoloških iskapanja u Solinu, kako se to vidi na arhivskim fotografijama, na ranokršćanskim lokalitetima uzdizale su se veoma velike gomile, čitavi brežuljci iskrčenog kamenja. U isto vrijeme više nisu vidljivi tragovi nad većinom poganskih lokaliteta, primjerice na mjestu foruma, s izuzetkom teatra i podaljeg amfiteatra. To je dokaz da su se ranokršćanska zdanja održavala makar u reduciranu obliku i tijekom ranoga srednjeg vijeka, a vjerojatno i kasnije.

Mnoge crkve na postojećim seoskim grobljima na otocima, obali i u zaleđu podignute su nad temeljima ranokršćanskih crkava, ponad kojih su se gradile one kasnije. Razlog tako dugih trajanja istih funkcija može se tumačiti posvećenošću mjesta i tradicijom, no i pragmatičnim razlozima da se od prethodnih građevina mogu iskoristiti makar temelji. Međutim, u izboru lokacija imali su udjela i antropološki mehanizmi sakralnog doživljavanja prostora, parafraziramo Mirce, Eliadea, pojedinih naočitih geoloških konfiguracija, vrhova brda ili, primjerice, raskrižja. Time se može tumačiti grobišni i sakralni kontinuitet poput srednjovjekovnih grobova na prehistorijskim gomilama ili pak, primjerice, gradnja crkve sv. Nikole kod Nina podignute vrh prehistorijske grobne gomile.⁸⁴

Obnove i preinake ranokršćanskih crkava

Kristijanizacijom Hrvata, najprije njihovih političkih elita, te je ranokršćanske crkve bilo relativno lako obnoviti. Na to obvezuje i posvećenost mjesta. Zapravo, kad je riječ o ranosrednjovjekovnoj izgradnji u gradovima na tlu bizantske Dalmacije i na tlu Hrvatske, barem što se tiče IX. i početka X. stoljeća, radi se najčešće o prepravcima zatečenih ranokršćanskih crkava. Papa Stjepan VI. u svom pismu iz godine 887. moli splitskoga (prije ninskoga) biskupa Teodozija da obnavlja crkve razorene u barbarskom bijesu.⁸⁵ U tom istom smislu valja, na primjer, tumačiti izraz REN(ovavit) na ranosrednjovjekovnom natpisu iz crkve na lokalitetu Crkvina u Biljanima Donjim (Begovača) u Ravnim kotarima.⁸⁶

Kako već i ranosrednjovjekovna arheologija ima svoju povijest, tako su mnoge crkve koje su se nekoć definirale kao ranosrednjovjekovne (starohrvatske), prepoznate naknadno kao i kasnoantička, ranokršćanska zdanja, više ili manje obnovljena u ranom srednjem vijeku. Stoga se s pravom u klasifikacijama ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji i Hrvatskoj kao posebna skupina izdvajaju adaptirana kasnoantička zdanja. Dakako da se pri popravcima i preinakama naveliko koristi kamena građa zatečena na ruševinama.

U Muću je, uz postojeću crkvu sv. Petra na groblju, tamo gdje je nađen natpis iz 888. godine koji spominje kneza Branimira, postojao antički lokalitet, pa su ondje nađeni jedan torzo i dva korintska kapitela. Ta crkva iz doba kneza Branimira bila je čini se tek adaptirana kasnoantička građevina.⁸⁷ Crkva na lokalitetu Rižinice u Solinu, u kojoj je nađen natpis na kojem je spomenut knez Trpimir, zapravo je adaptirano ranokršćansko svetište.⁸⁸ U isto doba, u IX. stoljeću, primjerice, u funkciji je i obnovljeni ranokršćanski kompleks crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca. Središnja od tri tamošnje ranokršćanske crkve adaptirana je u ranom srednjem vijeku tako da je dobila četiri nosača kupole, sazidana od antičkih spolija.⁸⁹ Takvih je obnova bilo vjerojatno sporadično i kasnije. Natpis koji se datira u XI. stoljeće (na jednom

⁸⁴ Koliko nam je poznato, na taj je fenomen prvi upozorio Marun 1927, str. 282. Mnoge takve fenomene opisao je i dokumentirao Škobalj 1970.

⁸⁵ CDI, str. 22; Rapanić 1996, str. 57 - 64

⁸⁶ Delonga 1990, str. 85-109; Delonga 1996, str. 170-173

⁸⁷ Zekan 1980, str. 133-140

⁸⁸ Literatura sabrana kod Piteša 1992, str. 115-118; Delonga 1996, str. 127-129

⁸⁹ Delonga 2000 H i K II, cat. IV, 164, str. 278; Uglešić 2002, str. 67

fragmentu spominje se kralj nađen u Šibenskom Donjem polju u ruševinama crkve sv. Lovre, spominje također obnovu (...RESTAVR[a]VIMVS...)⁹⁰

I na tlu Neretljanske oblasti i susjednih sklavinija u ranom srednjem vijeku preinačen je niz ranokršćanskih crkava.⁹¹ Tako je, valjda u XI. stoljeću, crkvice (memorija) starokršćanskog samostana na otočiću Majсанu, na području Neretljanske oblasti, obnovljena dodavanjem kupole na novim nosačima.⁹²

Ista je situacija u dalmatinskim gradovima, gdje će preživjele kasnoantičke crkve dobiti uz manje ili veće popravke novi kameni namještaj prekriven uobičajenom pleternom ornamentikom istovjetnom onoj u crkvama na tlu Hrvatske u susjednim sklavinijama.

Crkva u Gradini u Solinu, je kasnoantičko, ranobizantsko zdanje obnovljeno u ranom srednjem vijeku. U doba gradnje crkve, dakle u kasnoj antici (VI. st.?), u zidove se ugrađuju spolije pa su tako uzidani i ukrašeni ulomci antičke arhitekture. U ranom srednjem vijeku i dalje su u funkciji stupovi (izrađeni od sivog granita), no poneki od njih stajali su na bazama izrađenima u ranom srednjem vijeku, što ukazuje na radikalnije zahvate pri obnovi. Ranosrednjovjekovnom razdoblju bi, sudeći po ornamentici, pripadali još poneki građevinski elementi, poput pragova ukrašenih pleternom.⁹³

Ranokršćanske spolije, posebno one sa znamenom križa, s pijetom se ugrađuju u ranosrednjovjekovna i kasnija crkvena zdanja, ali ponegdje i na profana zdanja. Te spolije, posebno one ugrađene u oltarima, funkcioniraju gotovo poput relikvija.⁹⁴ Kamene ulomci s uklesanim ranokršćanskim križevima bili su pogodni da se i tijekom kasnijih stoljeća iskoriste kao nadgrobni spomenici.⁹⁵

Ipak, tek je relativno mali broj ranokršćanskih crkava bio obnovljen u ranom srednjem vijeku. Neke su od njih također poslužile kao kamenolomi. Tako je kamena građa s ruševina ranokršćanske crkve u Biskupiji služila za gradnju obližnje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije i Stjepana. Pod te crkve bio je prekriven mramornim pločama. Na jednoj ploči bio je natpis s uobičajenom epigrafskom formulom protiv zloupotrebe groba.⁹⁶ Odatle je vjerojatno, među ostalim, prenesen i ranokršćanski križ ugrađen u zid okolnog kompleksa (po svoj prilici dvora hrvatskog vladara).⁹⁷ Na kontinuitet sakralne tradicije često ukazuju i spolije, pa su tako primjerice uz crkvu u Žažviću pronađeni ulomci ranokršćanske i ranosrednjovjekovne kamene opreme.⁹⁸

Gradnja ranosrednjovjekovnih crkava i spolije

Crkve koje se iznova grade, dakle ne samo one adaptirane, u dalmatinskim gradovima i na tlu Hrvatske, također su prepune spolija. Kako su ranosrednjovjekovne crkve često građene na tlu antičkih naselja, na ruševinama, razumljivo je da se koristi zatečena kamena građa. Tako je primjerice u temeljima crkve sv. Križa u Ninu bio ugrađen i reljef s prikazom Atisa.⁹⁹ Zadarske ranosrednjovjekovne crkve prave su zbirke antičkih ulomaka, posebno sv. Donat.¹⁰⁰

Pojedini građevni elementi s antičkih i kasnoantičkih zdanja, poput kapitela i stupova, uključujući i one granitne, koriste se u svojoj izvornoj funkciji nosača, pa tako i u crkvi sv. Barbare (Martina) u Trogiru. U većini bazilika benediktinskih samostana izgrađenih tijekom XI. stoljeća u Dalmaciji i Hrvatskoj stupo-

⁹⁰ Delonga 1996, str. 150

⁹¹ Fisković 1988, str. 189-208

⁹² Fisković 1985, str. 133-163. Neprihvatljiva je pretpostavka ovog autora da je ta crkva postala model za jednobrodne crkvice s kupolom, koje su, međutim, tipičnih bizantskih oblika, kakvih ima posvuda u južnoj Italiji i Grčkoj.

⁹³ Literatura sabrana kod Piteša 1992, str. 131-144

⁹⁴ Literaturu sakupljenu na ovu temu v. kod Babić 1985, str. 42-43; Migotti 1991, str. 312; Fisković 2000, str. 237-250; Uglešić 2002, str. 43

⁹⁵ Tako je u Nadinu, na groblju uz crkvu sv. Ante ulomak ranokršćanskog pluteja sa znamenom križa iskorišten kao nadgrobni biljeg. Uglešić 2002, str. 62, sl. 48. Impost kapitel s križem poslužio je za izgradnju jednoga srednjovjekovnoga groba u Podgradu na mjestu stare Asserije. Uglešić 2003, str. 196

⁹⁶ Marun 1998, str. 72

⁹⁷ Gunjača 1953, križ na sl. 4.

⁹⁸ Marun 1896, str. 10

⁹⁹ Medini 1989, str. 19-31

¹⁰⁰ Babić 2000, str. 131-148

vi su spolije antičkog porijekla, primjerice u Sv. Mariji u Zadru i Sv. Eufemiji u Splitu ili u samostanskoj crkvi sv. Stjepana pod Borovima.

Bazilika sv. Petra i Mojsija (takozvana Šuplja crkva) u Solinu, crkva kraljevskog samostana (*monasterium regale*) sagrađena je unutar temelja glavnog broda starokršćanske grobišne bazilike. To je zanimljivo ne samo zbog veoma čestog poštovanja zatečenog posvećenog kulturnog mjesta već i zbog različitih omjera i dimenzija dviju istorodnih građevina iz različitih epoha. Dakle, za odnos između kasne antike i srednjega vijeka, za prostorne i ne samo prostorne raspone, upravo je paradigmatičan odnos dimenzija: tek jedan brod ranokršćanske bazilike dovoljno je velik da se unutar njega sagrađi trobrodna bazilika, veoma reprezentativna, tako da je u njoj godine 1075. okrunjen kralj Zvonimir. Čini se da su se unutar zidova bočnih brodova ranokršćanske bazilike nalazile prostorije ranosrednjovjekovnog samostana. Naravno, i u novoj crkvi ugrađene su brojne antičke spolije, stele iskorištene za popločavanje, uključujući kapitule i antički sarkofag ponovno korišten u ranom srednjem vijeku.¹⁰¹

Ta se praksa nastavlja, dakako, i kasnije. Pojedini antički stupovi i kapituli koriste se i u romaničkim crkvama, primjerice u samostanskoj crkvi sv. Krševana i u katedrali sv. Stošije u Zadru. U katedrali sv. Marije u Krku redaju se antički i romanički stupovi i kapituli, uključujući i one mramorne; natpis iz XII. stoljeća spominje biskupa koji ističe svoje zasluge u obnovi kolonade.¹⁰² U romaničkoj katedrali sv. Trifuna u Kotoru upravo je zadivljujući niz antičkih granitnih stupova.

Korištenje antičkih kapitula i posebno mramornih stupova treba shvatiti i kao svojevrsne citate starine.¹⁰³ Te starine, poznato je, veoma su cijenjene u ranom srednjem vijeku, ali i kasnije, za što postoji mnoštvo materijalnih dokaza,¹⁰⁴ ali i tekstualnih izvora.¹⁰⁵ Svakako je najpoznatiji Einhardov navod kako je Karlo Veliki dao dopremiti iz Rima i Ravenne antičke stupove za svoju kapelu u Aachenu (*Vit. Kar., cap. XXVI*). Takvih se dokaza, kako smo pokušali pokazati, može naći i na brojnim ranosrednjovjekovnim crkvama u Dalmaciji.

Ipak, najčešće se komadi odlomljeni s antičkih ruševina koriste tek kao kamena građa, uključujući i stupove. Tako su, primjerice, i poneke grede, nađene oko crkve sv. Marte u Bijaćima, nadvratnici na kojima teku natpisi iz IX. stoljeća na kojima su imena svećenika, zapravo tek priklesani ulomci antičkih stupova.¹⁰⁶

Oprema ranosrednjovjekovnih crkava i spolije

Novosagrađene ranosrednjovjekovne crkve ili pak one adaptirane, izvorno kasnoantičke, trebalo je opremiti novim kamenim namještajem: ciborijima, oltarnim ogradama, propovjedaonicama, škropionicama; pojedine arhitektonski istaknute elemente, poput okvira prozora, vrata i konzola valjalo je posebno akcentuirati ornamentima. Naravno da se za takve arhitektonske dijelove koriste spolije u Dalmaciji i na tlu Hrvatske. Mramorni stupovi i kapituli ranosrednjovjekovnog ciborija katedrale u Rabu antičkog su porijekla. U crkvi sv. Lovre u Morinju (šibensko Donje polje) dio antičkoga grobnog spomenika priklesan je tako da bi poslužio kao nadvratnik na kojem je uklesana pleterna vrpca a od natpisa vide se tek ostaci imena pokojnika (...RECIO EVMOLO...). Natpis je dakle bio uništen, a ostatak teksta sasvim je ignoriran jer je bio uzidan tako da nije bio dostupan pogledu.¹⁰⁷ Pažljivo oko uočiti će i na drugim ranosrednjovjekovnim natpisima tragove onih zbrisanih iz antičkog razdoblja, pa tako, primjerice, i na arhitravu oltarne ograde iz crkve sv. Marije u Biskupiji.¹⁰⁸ Na vratima ranosrednjovjekovne crkve na lokalitetu Crkvine u Koljanima kod Sinja, nadvratnik iz ranokršćanskog doba naknadno je ukrašen pletrom.¹⁰⁹

¹⁰¹ Literatura sabrana kod Piteša 1992, str. 144-152; v. također Zekan 1994.

¹⁰² Lulić 2006, str. 113-128

¹⁰³ V. npr. Greenhalgh 1984.

¹⁰⁴ Rebecchi 1985, str. 325, 348

¹⁰⁵ Wiegel 1996, str. 117-153

¹⁰⁶ Šeparović 1999, 141-143

¹⁰⁷ Jakšić/Krnčevići 1997, str. 91-110; u toj crkvi i u njezinom oltaru uočene su i druge antičke spolije. V. Marun 1998, str. 134

¹⁰⁸ Delonga 1996, str. 61

¹⁰⁹ Milošević 1998, str. 95; isti HiK II, kat. IV. 150, str. 269

Korištenje mramornih spolija

Mnogo je potvrda, uključujući tekstualne izvore, da se mramor veoma cijenio u ranom srednjem vijeku pa tako u i Dalmaciji. Tako Konstantin Porfirogenet (*De ad. Imp., cap. XXIX*) s divljenjem piše o zadarskoj katedrali sv. Stošije, spominjući među ostalim njezine bijele i zelene stupove.

U opremi pojedinih crkava, posebno u gradovima, koristi se i mramor, koji je, naravno, antičkog porijekla te ga se stoga naveliko koristi kao spolije. Od mramora su primjerice isklesani ranosrednjovjekovni pluteji iz zadarske katedrale.¹¹⁰ Mramor se koristi prilično često u crkvama u ranosrednjovjekovnom Splitu, i to ne samo u katedrali; upotrebljavao se bijeli i sivi mramor, te onaj prokoneški, kao i onaj kararski.¹¹¹ U crkvi sv. Stjepana u Dubrovniku jedan plutej je bio isklesan od mramora.¹¹² Dakle, i u južnoj, gornjoj Dalmaciji, u gradovima se koristi mramor za pojedine arhitektonske elemente u crkvama, posebno ciborije, pa tako i u Kotoru, gdje je čini se postojala radionica koja je proizvodila opremu za crkve u širem prostornom okviru, uključujući Ulcinj na jugu.¹¹³ Sličnost kotorske ranosrednjovjekovne skulpture s onom zadarskom možda bi se dalo tumačiti vlašću zadarskih prokonzula koji su možda svoju vlast bili protegnuli na cijelu Dalmaciju. Naravno, na tim dijelovima crkvene opreme teku i natpisi, tako da mramor pridonosi estetskom dojmu, značaju cjeline zdanja, svetosti ali i dostojanstvu osoba koje se spominju, kako je to osobito razvidno na ranosrednjovjekovnim natpisima iz Splita.

Mramor se upotrebljavao i na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske. U crkvi sv. Jurja u Putalju - koju je knez Mislav darovao splitskom nadbiskupu, što je godine 852. potvrdio knez Trpimir oprema - ploče i pilastri septuma bili su izrađeni od prokoneškog mramora. Skupocjeni prokoneški mramor i dolikuje crkvi zadužbini hrvatskih vladara, koja je uostalom i podignuta nad antičkim zdanjem, a u čijoj su blizini nađeni ulomci sarkofaga.¹¹⁴ Mramornih ulomaka nađeno je i u crkvi sv. Bartolomeja u Ždrapnju, u kojoj je nađen natpis koji spominje kneza Branimira. U crkvi sv. Marije i Stjepana u Biskupiji kod Knina - a po svoj se prilici radi o kraljevskoj zadužbini (mauzoleju) u sklopu kraljevskog dvora (*villa regalis*) - od mramora je bila čini se isklesana greda oltarne ograde i jedan plutej, no cijeli pod prezbiterija crkve bio je prekriven mramornim pločama, spolijama, ulomcima sarkofaga; ploče prezbiterija bile su čini se višestruko reciklirane, prebačene iz obližnje ranokršćanske crkve.¹¹⁵ Od mramora je, primjerice, isklesan tek jedan plutej s posvetnim natpisom iz krunidbene bazilike sv. Petra i Mojsija u Solinu.¹¹⁶ U samostanskoj crkvi u Rižinicama u Solinu, gdje je pronađen natpis koji spominje kneza Trpimira, pojedini dijelovi namještaja ukrašeni pleterom bijahu također isklesani od mramora.¹¹⁷ Sav kameni namještaj crkve sv. Mihajla na otoku Koločepu - u kojoj natpis na teguriju spominje nepoznatu nam kraljicu - uključujući i prozore bio je isklesan od mramora, i to dobivenog od polomljenih antičkih sarkofaga. U mramornom bloku isklesana je i krstionica kneza Višeslava.¹¹⁸ Očito je dakle da se i na tlu Hrvatske i susjednih srednjovjekovnih sklavinja cijenila mramorna građa.

ANTIČKE STARINE NA TLU RANOSREDNJOVJEKOVNE HRVATSKE

Ranosrednjovjekovni krajobraz pa tako i onaj u Dalmaciji bio je prepun ruševina. Do danas strše lukovi rimskoga logora u Burnumu. U već spomenutoj ispravi kralja Krešimira iz godine 959. (?), u kojoj je na svoj način skicirana slika velegrada u ruševinama, nabrajaju se gomile (*cum omnibus gommilicis*), vodovod, gradska vrata, veli zid, sarkofazi, među ostalim i lokalitet - kamenolom (?): *ubi sunt lapis caua-*

¹¹⁰ Belošević, 1968, str. 271-272; Jakšić u H i K II, kat. III, 45, 153-154

¹¹¹ Rapanić 1963, str. 98-124; Rapanić 1971, str. 271-314; Flèches Morgues et al. 1993, str. 207-305

¹¹² Menalo 2003, str. 45

¹¹³ Vežić 2002, str. 117-119

¹¹⁴ Burić 1985, str. 147-163; Hi i K II, str. 324-328

¹¹⁵ Gunjača 1953, str. 15; Delonga 1996, str. 67

¹¹⁶ Delonga 1996, str. 137

¹¹⁷ Piteša 1992, str. 116-117

¹¹⁸ HiK 2000, str. 309-312

ta manibus hominum.¹¹⁹ Tijekom stoljeća nakon naseljavanja novoga slavenskog svijeta, pogotovo nakon pokrštanja, mijenjala se vjerojatno i percepcija materijalnih ostataka ranije civilizacije. U tom smislu sigurno je da su pijetet, već smo naglasili, izazivala porušena ranokršćanska zdanja, koja se ponegdje obnavljaju i adaptiraju.

Salona u ruševinama, mjestimice poplavljena, nije bila privlačna za stanovanje, naprotiv, sigurno je izazivala i zebnju. Impozantne ruševine, posebno one sa svodnim konstrukcijama, budile su maštu ruralnog svijeta, koji je bio dorastao tek gradnji potleušica. Dakako, tako je bilo i drugdje u srednjovjekovnoj Europi. Najčudesnije su, svakako, priče o ruševinama samog Rima. Ruševni grad mrtvih, Dis, porušeni mostovi, sarkofazi i grobnice bitni su elementi scenografije Danteova pakla, u kojem se sjetio i nekropola Arlesa i Pule (*Inf. IX, 112-115*). U Istri, primjerice, prema interpretacijama slavenskog svijeta, amfiteatar su gradile djeve. Možemo tek nagađati o srednjovjekovnim pučkim interpretacijama ruralnoga svijeta u Dalmaciji. Veliko udivljenje do u naše doba izazivahu užljebljenja u stijenama, spurile, na trasama nekadašnjih rimskih putova. Priče o Saloni i njezinoj okolici koje je zapisao Frane Bučić, novijeg su datuma, i radi se po svojoj prilici tek o jekama priča koje je taj svijet čuo od svojih učenijih svećenika, pače od samih arheologa. Uostalom, pučanstvo oko Solina doselilo se tek u XVII. stoljeću i ne može biti autentični prijenosnik starijih tradicija.

Možemo se tek domišljati što su te ruševine značile političkim elitama, knezovima, županima. Zna se da su Trpimir i Branimir bili nepismeni. No vladari bijahu okruženi učenijim svećenstvom, koje im je moglo ugraditi povijesnu memoriju, a ona, naravno, uključuje - da parafraziramo izraz iz psihoanalize - lažna sjećanja. Primjerice, merovinški vladari bili su uvjereni kako i oni potječu od izbjeglica iz Troje.

Starine i svetinje Zadra i Splita morale su fascinirati hrvatske vladare koji zadarske opate i splitske (nad)biskupe nazivaju kumovima, duhovnim očevima i pastirima. U svakom slučaju, hrvatski vladari su povjerovali "uspomenama" zadarske i splitske Crkve, u legende o sv. Grisogonu-Krševanu, o nalazu njegova tijela, o salonitanskim mučenicima, o prijenosima njihovih tijela. Valjda su se hrvatski vladari u Zadru divili ostacima tijela sv. Krševana s komadima lanca kojima je bio vezan, relikviji koju spominje Konstantin Porfirogenet (*De ad. imp., cap XXIX*). Hrvatski vladari s kraja X. i početka XI. stoljeća po imenu Krešimir svoje ime duguju upravo svecu koji se štovao u Zadru - Grisogonu. Stoga su i tolike isprave hrvatskih vladara po imenu Krešimir sačuvane upravo u samostanu sv. Krševana u Zadru. Kult Grisogona-Krševana raširio se i na tlu Hrvatske već u doba kneza Branimira, kako je to očito po natpisu iz Otresa kod Bribira.¹²⁰ Najveći blok poznatih ranosrednjovjekovnih isprava su darovnice splitskoj Crkvi, koja je imala vrlo snažan utjecaj na gotovo sve poznate hrvatske vladare. Knez Muncimir 892. godine svoje darovnice splitskom nadbiskupu polaže na oltar sv. Duje,¹²¹ pod kojim je u to doba bio vidljiv ranokršćanski sarkofag s prikazom Dobrog pastira.¹²²

Mnoge antičke ruševine, posebno one u Solinu, bijahu do u najnovije doba korištene kao kamenolomi. U ispravi iz godine 1000. spominje se da je crkva sv. Mihovila koja se nalazila na žalu u Solinu sagrađena od kamenja odvaljenog s teatra, i to dopuštenjem kralja (Držislava): *obtinuimus a rege saxa theatri... et ille dedit nobis saxa et omnem circuitum terrae theatri*.¹²³ U srednjem vijeku je na obali u Solinu postojala i posebna lučica na rtu Glavice, gdje se krcalo kamenje odvaljeno s ruševina.¹²⁴ Naravno, u golemoj većini slučajeva spolije se koriste bez ikakva uvažavanja starine, dakle tek kao kamena i mramorna građa.

Spolije kao citati i uzori

Neke spolije, fragmenti natpisa, skulptura ili pak ukrašene arhitektonske česti koriste se, bez sumnje, i kao svojevrsni citati, i to ne samo u gradovima u Dalmaciji nego i na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske. One se ugrađuju zbog svojih estetskih i simboličkih vrijednosti. Ti su ulomci prisutna davnina. U imaginacijama o drevnim vremenima spolije mogu poslužiti kao elementi za kaleidoskopske prizore.

¹¹⁹ CDI, str. 41

¹²⁰ Zekan 1993, str. 413-417; Delonga 1996, 217

¹²¹ CDI, str. 24

¹²² Fisković 1958, str. 81-101, 157-158

¹²³ CDI, str. 51

¹²⁴ Babić 1984, str. 9

Crkva na lokalitetu Crkvina u Koljanima

Crkva na lokalitetu Crkvina u Koljanima bila je prepuna antičkih spolija; dvadesetak ulomaka natpisa, ali i ukrašenih ulomaka ugrađeno je u pod, ali i u zidove, ponajviše kod glavnih vrata.¹²⁵ Spominju se i nalazi šarenog kamenja (mramor?). Nad pobočnim vratima, primjerice, bio je ugrađen i žrtvenik posvećen Jupiteru. Među nalazima spominje se i reljef s prikazom Erota (zapravo genija) s bakljom u ruci.¹²⁶ Možda je u srednjem vijeku bio prepoznat kao andeo. Dakle, tu uništenu i potopljenu crkvu možemo predstaviti poput zadarskih ranosrednjovjekovnih crkava koje podsjećaju na svojevrsne lapidarije. Brojnost spolija na toj crkvi ne može se tumačiti tek brojnošću rimskih ostataka u njezinoj okolici, nego time da je donator ili pak sam graditelj imao posebno nagnuće prema spolijama. To više što je ranosrednjovjekovni majstor koji je u IX. stoljeću isklesao plutej, za okvire vrata koristio kasnoantičke spolije.¹²⁷ Radi se o veoma vještom kiparu (prepoznaje se u Dalmaciji još njegovih djela), koji je poznao onodobnu umjetnost na tlu italskog poluotoka, barem po predlošcima.¹²⁸ U ovom kontekstu čini se prihvatljivom već iznesena pretpostavka, premda ju je teško potvrditi, da je taj vješt majstor koji je izradio plutej iz Koljana mogao biti isti klesar koji je isklesao sarkofage izrađene od ulomaka ukrašenih antičkih greda nađenih u Galovcu, odnosno u crkvi sv. Marije i Stjepana u Biskupiji.¹²⁹

I crkva sv. Bartula u Ždranju, u kojoj je nađen natpis koji spominje kneza Branimira, bila je prepuna antičkih spolija. Neki rimski natpisi bijahu korišteni tek kao kamena građa. Pobočna vrata imala su mramorni nadvratnik. Na bočnom zidu bila je ugrađena ara posvećena Silvanu.¹³⁰ Već je spomenut sarkofag u kripi u prezbiteriju. Dakle i ova je vladarska zadužbina, uostalom kao i druge, bila ukrašena spolijama od kojih su neke funkcionirale kao citati i dekorativni elementi.

Za kasnije srednjovjekovne ugradnje stela, ali i ostalih spolija na crkvama i profanim zgradama ima naznaka da su bile motivirane pijetetom ili pak simbolično-estetskih vrijednostima, ili čak zbog pogrešnih interpretacija starina, što se može dokumentirati na pojedinim slučajevima u Zadru.¹³¹ To je osobito razvidno, primjerice, na srednjovjekovnoj crkvi sv. Ivana nedaleko od Klisa, gdje je nadgrobni spomenik uzidan na pročelju; oblik stele ponavlja oblik samog pročelja: pravokutnika ponad kojeg je trokut. U istoj crkvi pak jedna antička stela ostavljena vidljivom na podu.¹³² I na nekim kasnijim crkvama ima primjera da su spolije ugrađivane s uvažavanjem starine. Tako je primjerice na pročelju crkve sv. Ante i Roka u Podstrani kod Splita uzidan reljef s prikazom Silvana, ali i ulomak ranosrednjovjekovnog zabata.¹³³

Poneki sačuvani antički spomenici bili su sigurno uzori srednjovjekovnih kipara. U ornamentici ranosrednjovjekovnih tegurija mnogi ornamentalni motivi su antički, posebno kime, a ponegdje i palmete. Preživjele antičke umjetnine svakako su izazivale udivljenje barem u tankočutnijih klesara.

Veoma rustični antički reljefi nađen u ruralnim ambijentima tako su slični onima ranosrednjovjekovnim, s plošnim figurama nad ravnom pozadinom, u tehnici *chapam levé*. Tako je zabunom kao starohrvatski bio prepoznat antički reljef s prikazom Atisa - Silvana nađen u Pridrazi.¹³⁴ Zaista bi se moglo govoriti o "antici u ranosrednjovjekovnoj naivi" na primjerima reljefa s prikazom konjanika iz zadarske katedrale, ali i na reljefima s istom temom iz Pridrage.¹³⁵

Na ulomku dovratka nađenom u Kninu isklesane su dvije figure uz koje je uklesan natpis iz XI. stoljeća na kojem je spomenut Stephaton (sl. 3);¹³⁶ kompozicija unutar okvira i sami ukrasi upravo su anti-

¹²⁵ Stanić 1891, str. 14-15, 25-27; Stanić 1892, str. 73-76; Milošević 1998, str. 96

¹²⁶ Patsch 1906, str. 97-98

¹²⁷ Da se radi o spoliji upozorava Milošević 1998, str. 95; Jakšić 1984 A, str. 243-252; isti u HiK II, kat. IV.150, str. 269

¹²⁸ Veoma je sličan pluteju porijeklom iz Rima koji se čuva u Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst u Berlinu. V. Effenberge/Severin 1992, str. 209. Na ove analogije upozorio je već N. Jakšić 2000, str. 205

¹²⁹ Tu pretpostavku iznosi Jakšić 2000, str. 205

¹³⁰ Marun 1998, str. 190, 246; Marun 1927, str. 276-281

¹³¹ Babić 2000, str. 131-148

¹³² Piteša 1992, str. 160-161

¹³³ Maršić 1994, str. 109-120

¹³⁴ Prijatelj 1954, str. 79

¹³⁵ Petrcioli 1996, str. 209-223

¹³⁶ Jakšić 1981, str. 27-33

kizirajući, tako da se gotovo posumnja ne radi li se o nekom antičkom rustičnom spomeniku naknadno retuširanom.¹³⁷

Najočigledniji je dokaz ugledanja na antičke uzore mramorni plutej prekrivenim pleterom iz crkve sv. Mihajla na Koločepu, na kojem su prikazana dva gola erota i grifona, te prizor s psom koji goni zeca. Nema sumnje da se radi o antičkom motivu koji je bio uzorom kiparu iz XI. stoljeća.¹³⁸ Za kasnije doba, posebno u vrijeme romaničkog stila, dade se navesti niz primjera ugledanja na antičke uzore.

Spolije i hrvatski vladari

Na zadužbinama hrvatskih vladara naveliko se koriste antički stupovi i kapiteli, osobito u Solinu. Na tim je zdanjima na nekoliko mjesta uočeno korištenje antičkog mramora. Ukapanje u antičkim sarkofazima sigurno je bio veoma važan simbolički čin, koji potvrđuje ugled pokojnika i uvažavanje starine, te su hrvatski vladari njezini "legitimni" nastavljači, premda su zapravo pokopani u tuđim grobnicama. Poznato je da je i car Karlo Veliki pokopan u antičkom sarkofagu, na kojem je bio prikaz Prozerpine otmicice. Ukapanje u antički sarkofag potvrđuje "drevnost" vlasti, koja računa sa sjajnom budućnosti na razini "tradicije". Sarkofazi i njihovi natpisi bude maštu i pomažu u pokušajima rekonstruiranja povijesti. Kroničar Agnellus u svojoj se povijesti ravenatske Crkve, zapravo u katalogu biskupa, naveliko koristi natpisima sa sarkofaga, pa se, pomalo nekrofilski, upušta u njihova traženja, čak i otvaranje. Začudo, sarkofage posebno ne spominje Toma Arhidakon, iako su i njemu oni vjerojatno pomogli u pokušajima (re)konstruiranja povijesti splitske Crkve. Dakako da sarkofazi, njihovi ukrasi i natpisi zadivljuju i starinare svih vrsta, nerijetko sklone mitomaniji.¹³⁹

Uvažavanje spolija kao svojevrsnih citata i dragocjenosti, dakle, ne samo kao obične kamene i mramorne građe, dade se zamijetiti na većem broju spomeničkih cjelina, ponajprije u crkvi sv. Marije i Stjepana u Biskupiji i na ulomcima iz crkve sv. Mihajla na Koločepu. Jedna i druga crkva vezane su uz vladare.

Crkva sv. Marije i Stjepana u Biskupiji

Arheološki kompleks s crkvom sv. Marije i Stjepana u Biskupiji s pravom se prepoznaje kao dvori hrvatskih vladara. Tako se i spominje Biskupija. To se može potvrditi i s aspekta korištenja spolija. Prikaz morskog čudovišta na sarkofagu hrvatskog dostojanstvenika (vladara) nađenom u predvorju (mauzoleju) mogao se ukloniti (sl. 2). No svakako je bila vrednovana kvaliteta antičkog reljefa i zanimljivost neobičajenog prikaza. U predvorju crkve, u dvjema prostorijama i u prolazu između njih (atriju), nađeno je nekoliko ulomaka sarkofaga u kojima su sahranjivani pokojnici s veoma bogatim grobnim priložima. U Biskupiji je otkriven veći broj ulomaka antičkih reljefa. Radi se zapravo o ulomcima dvaju mramornih sarkofaga; tri ulomka pripadala su mramornom sarkofagu s prikazom Amazonomahije; dva ulomka pripadala su sarkofagu s dionizijskom scenom Bakhove družbe (sl. 4).¹⁴⁰ Navodi se da su ulomci s prikazom Amazonomahije bili uzidani u pragu vrata južne grobne prostorije u predvorju.¹⁴¹ No mogli su ondje biti i naknadno ugrađeni. Smatramo, međutim, da su ukrašeni poganski sarkofazi služili možda u IX. stoljeću za ukop hrvatskih vladara i njihovih obitelji.

Koločep i vladarske zadužbine

Crkva sv. Mihajla na Koločepu bila je vladarska zadužbina sudeći već po činjenici da se na natpisu zabata oltarne ograde spominje kraljica, koja se navodi i kao sestra osobe čije ime nije navedeno, no bijaše

¹³⁷ Marun 1998, str. 128, i Evans/Radić 1985, str. 25-26, ukazuju na antikizirajuću kompoziciju.

¹³⁸ O ovom reljefu v. Petricioli, 2000, str. 18-22. Eroti koji pušu u rog, potom i prikaz grifona motivi su koji su mogli doći i posredstvom ranobizantskih predmeta od bjelokosti, ili pak ugledanjem na takve motive s preživjelih antičkih reljefa. Spominjemo na primjer erote i grifona s friza takozvanog Malog hrama u Splitu, McNally 2000, 80-93. Pas koji goni zeca prikazan je i u poligonalnom hramu Dioklecijanove palače.

¹³⁹ U sarkofage su se dali pokopati arheolozi svećenici Frane Bulić i Lovre Katić.

¹⁴⁰ Patch/Marun, str. 97-99. Dio tih ulomka čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, a dio u Arheološkome muzeju u Splitu. V. također Cambi 1988, str. 104, 143

¹⁴¹ Petrinec, kat. jedinica IV.55. u HiK II, str. 227

svakako uglednik kad je valjalo zabilježiti rodbinski odnos.¹⁴² Na nekoliko mjesta na Koločepu nađeno je mnogo ulomaka mramorne građe, uključujući čak prozore ranosrednjovjekovne crkve, više negoli na ijednom drugom ranosrednjovjekovnom arheološkom lokalitetu u Dalmaciji.¹⁴³ Bit će da se taj mramor nametao svojom naravi, sjajem i uglačanošću, po čemu je morao odskakivati u odnosu na ožbukane zidove. Kararski mramor oltarne pregrade na kojoj se spominje kraljica, dobiven je obradom ulomaka kasnoantičkih sarkofaga.

Na samom zabatu oltarne ograde iz crkve sv. Mihajla, na njezinoj unutrašnjoj strani (na vanjskoj je prikazan sv. Mihajlo, a uz prikaz teče natpis koji spominje kraljicu) vide se ostaci reljefa sa sarkofaga (sl. 5). Prikazana su dva lika: muškarac koji sjedi s rotulusom u ruci i žena koja stoji. Prizor podsjeća na prikaz sjedećeg Vergilija između dvije muze s poznatog reljefa iz Susa. Antička tema čitača priziva u sjećanje poznati navod iz Einhradaovog životopisa Karla Velikog, koji je volio da mu se čita iz Augustinova djela *De civitate Dei* (Vit. Kar., XXIII). No ovaj se prizor na zabatu iz Koločepa prepoznaje kao prizor čitanja, što spada u takozvanu intelektualnu, filozofsko-retorsku tematiku, koja je česta na sarkofazima.¹⁴⁴ Pitanje je: zašto ti ostaci reljefa nisu uklonjeni? Istina, postavljeni su naopako, naglavačke, likovima su odsječene glave, no ipak su na svoj način vrednovani već poštedom, makar kao krnji citati. Ne provociraju i ne nameću se jer su vidljivi tek s unutrašnje strane ograde, s mjesta na koje jedino svećenik ima pristup.

Na Koločepu je nađeno još ulomaka skupocjenih mramornih sarkofaga. Tako je na jednom ulomku prikazan Kentaur u lovu na lavove.¹⁴⁵ Jesu li antički sarkofazi trebali poslužiti tek kao građa za izradu crkvenog namještaja ili možda čak za pokapanje ranosrednjovjekovnih dostojanstvenika?

U ovom kontekstu trebalo bi se prisjetiti dubrovačkog historičara Luccarija koji piše: *...Nel detto tempo mori Suonimir Rè dei Croati, et fu poratato a sepelire in Bichay nell' Isola Metabure, in San Antonio, doue si speliuano i Rè del paese; ed aveva lasciato alla sua moglie, sorella di Santo Vuladislauo Rè d Vngeria il Regno...* Odakle Luccariju ove tvrdnje? Radi li se o pukim domišljanjima ili su ga na to naveli u njegovo doba vidljivi ostaci kakvih natpisa na Koločepu? Na tom minijaturnom otoku sačuvani su ostaci čak pet ranosrednjovjekovnih crkava, što potvrđuje njegovo iznimno značenje.¹⁴⁶ Zanimljivo je da Ivan Licius, inače tako sumnjičav i kritičan, prenosi Luccarijev navod.¹⁴⁷

U XI. stoljeću hrvatski vladari nose titulu kraljeva Dalmacije (pače u množini - Dalmacijâ). Je li se možda njihova vlast i poslije vlast Arpadovića bila proširila neko vrijeme i južnije od Cetine i Neretve? Čini nam se uvjerljivom interpretacija da je kraljica koja se spominje kao sestra upravo kraljica Jelena, žena kralja Zvonimira i sestra Ladislava Arpadovića, koji će biti štovan kao svetac.¹⁴⁸ To više što je u Dubrovniku iznimno prisutan kult mađarskih svetih kraljeva - sv. Stjepana i Ladislava; ondje se čuvaju njihove relikvije.¹⁴⁹ Spomenuti mađarski sveti, uključujući i sv. Emerika, imali su u Dubrovniku i svoj oltar. Dinastija Arpadovića u srednjem vijeku uživa velik ugled u Europi upravo zbog svetaca poteklih iz te obitelji, pa je velika čast oroditi se s takvom obitelji.¹⁵⁰ U svakom slučaju, bez obzira na pretpostavke o imenu kraljice, smatramo da se i na primjeru crkve sv. Mihajla na Koločepu može potvrditi uvažavanje elemenata antičkih tradicija korištenjem spolija. Vladari su u to vrijeme uključeni u široke političke okvire s prostranim kulturnim vidokrugom.

Trezori

Pitanje je jesu li i hrvatski vladari čuvali u svojim trezorima kakav antikvitet, kakvu posudu izrađenu od poludragog kamenja, možda kakvu antičku gemu, kako je to bilo uobičajeno u ranom srednjem vi-

¹⁴² Oltarna oграда uključujući tegurij rekonstruirana je od nekoliko ulomaka nađenih na nekoliko mjesta na otoku. V. Peković 2000, str. 9

¹⁴³ Žile 2002, str. 253-267; Žile 2003, passim

¹⁴⁴ Cambi 2000, str. 7

¹⁴⁵ Cambi 2000, str. 7

¹⁴⁶ Žile 2003. Zanimljivo je da su se za pokrov crkve sv. Nikole koristile rimske tegle. Zanimljivo je da su rimske tegle do danas na krovu splitske katedrale i mjestimice na Sv. Donatu n Zadru.

¹⁴⁷ Licius 1666, str. 100

¹⁴⁸ Delonga 2000, str. 23-28

¹⁴⁹ Vuletić-Vukasović 1897, 127-129; Lupis 2005, str. 131

¹⁵⁰ Vauchez 1981.

jeku? Čime su bile primjerice ukrašene krune koje se spominju u Zvonimirovoj darovnici samostanu u Vrani: draguljima ili možda kamejama (...*cum duabus Coronis aureis gemmis ornatis*)? Iz mnogo kasnijeg razdoblja, s kraja XV. stojeća, je relikvijar iz Nina, u kojem se čuva škuda, jedan od srebrnjaka koje je Juda dobio za prokazivanje Isusa. Radi se zapravo o zlatniku kovanom na Rodosu početkom IV. st .pr. Kr.¹⁵¹ No, možda se ipak radi o predmetu iz starijega, ranosrednjovjekovnog relikvijara koji je naknadno prerađen.

SKRAĆENICE

- ASAMR** Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance (uredio J. Poeschke), München. 1996.
- BILU** Bulletin Instituta likovnih umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
- BD** Bullettino di archeologia et storia Dalmata, Split.
- CD I** J. Stipišić/M. Šamšalović, Codex diplomaticus regni Croatiae et Dalmatiae I, Zagreb, 1967., str. 41
- GZM** Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- HAD** Hrvatsko arheološko društvo
- HAM** Hortus Artium Medievalium, Zagreb –Motovun
- HiK** Hrvati i Karolinzi, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2000.
- HiK II** Hrvati i Karolinzi, Katalog, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2000.
- OA** Opuscula Archaeologica
- OKP** Oltarna ograda u Koločepu, Katalog izložbe, Split, 2000.
- PPUD** Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split.
- RFZ** Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar
- SSB** Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Znanstveni skup i okrugli stol, 6., 7. i 8. listopada 1992., Zagreb, 1996.
- SHP** Starohrvatska prosvjeta (I. serija, Knin, Nova serija, Zagreb, III serija, Split)
- VAHD** Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
- VHAD** Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
- ZTM** Zbornik Tomislava Marasovića, Split, 2002.

¹⁵¹ Mirnik 1997, str. 10-18; Umjetnička baština zadarske nadbiskupije, Zlatarstvo, Zadar 2004, str. 199

LITERATURA

Abramić 1928-1929

M. Abramić, *Spomenici iz bedema stare Salone*, VAHD L, 1928-29

Babić 1972

I. Babić, *Tri srednjovjekovne crkvice između Šibenika i Trogira*, PPUD, br. 19, Split 1972, 63-78

Babić 1984

I. Babić, *Prostor između Splita i Trogira*, ed. Muzej grada Trogira 1984/1985

Babić 1985

I. Babić, *Starokršćanski ulomci u Trogiru*, PPUD 25, Split 1985, 25-47

Babić 1989

I. Babić, *Naselja pod utverdama u Dalmaciji*, Radovi OOUR Prirodoslovno matematičkih znanosti i studija odgojnih područja, Radovi 4, Split 1989, 7-25

Babić 1996

I. Babić, *Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih sklavinija*, SSB, 29-35

Babić 1992

I. Babić, *Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru*, Mogućnosti 1/3, Split 2006, 131-148

Belošević 1968

J. Belošević, *Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom u Zadru*, Diadora 4, Zadar 1968, 271-272

Belošević 1980

J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 - 9. stoljeća*, Zagreb 1980.

Belošević 1997

J. Belošević, *Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra*. Diadora sv. 18-19, Zadar 1997, 301-350

Bervaldi 1911

Bervaldi, *Tre bassorelievi sepolcrali nel Museo di Sapalato*, BD. XXXIV, 1911, 76

Brenk 1996

B. Brenk, *Spolien und ihre Wirkung auf die Aestetik der varietas, Zur Problem alterniereneder Kapitelltypen*, ASAMR 1996, 49-92

Bulić 1901

F. Bulić, *Statuetta di Bacco trovata à Trau*. BD sv. XXIV 1901, 16

Bulić 1902,

F. Bulić, *Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell' antica Salona* BD, sv. XXV, 1902.

F. Bulić 1907

F. Bulić, *Sterro di una chiesa antica de VI secolo nella località detta Crkvine a Klapavice nel Com. Cens. Di Klis*, BD sv. XXX., 1907, 101-127

Burić 1985

T. Burić, *Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju*, SHP, IIIs., sv.13, Split 1985, 147-163

Burić 1997

T. Burić, *Predromaničke oltarne ograde – vijek uporabe i sekundarna namjena*, SHP, IIIs, sv. 24, Split 1997, 57-76

Cambi 1976

N. Cambi, *Two Heads of Tetrarchic Period from Diocletian's Palace at Split*, *Archaeologica Jugoslavica* XVII, 1976 (Beograd 1979), 23-30

Cambi 1981

N. Cambi, *Križ nad zapadnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu*, *Kulturna baština* god. VII, br. 11-12, Split 1981, 6-14

Cambi 1982

N. Cambi, *Tri carska portreta iz Osora*, skup Hrvatskog arheološkog društva "Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju", Mali Lošinj 1979, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 6, Zagreb 1982, 85-98

Cambi 1983

N. Cambi, *Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia*, u "Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medio evo", 1982. Marburger Winckelmann-Programm, Marburg/Lahn 1983, 75-92

Cambi 1986

N. Cambi, *Salona i njene nekropole*, RFZ, sv. 25, Zadar 1986, 61-108

Cambi 1988

N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Književni krug Split, Split 1988.

Cambi 1994

N. Cambi, *Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju*, VADD 86, Split 1994, 154-156

Cambi 1997

N. Cambi, *Svetište (Augusteum) u Oneu (Oneum)?*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35, *Razdio povijesnih znanosti* 22, 1995/96, Zadar 1997, 71-82

Cambi 2000

N. Cambi, *O svetištima Silvana u Dalmaciji*, *Adrias. Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, 8-9-10, Split 1998-2000, 99-112

Cambi 2000 A

N. Cambi, *Les sarcophages de Manastirine*, *Salona III, Manastirine. Recherches archéologiques franco-croates a Salone*, Rome 2000.

Chevalier 1996

P. Chevalier *Ecclesiae Dalmatiae I, II*, Rome 1996.

Delonga 1996

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u Hrvatskoj*, Split 1996.

Delonga, 1990

V. Delonga, *Kameni spomenici s "Begovače" u Biljanima Donjima kod Zadra*, SHP, IIIs., sv. 20, 1990 (1992), 85-109

Delonga 1990 A

V. Delonga, *Starohrvatska crkva na "Mastirinama" u Kašiću kod Zadra*, SHP, IIIs., sv. 18 (1988[i.e. 1990]), 39-89

Delonga 1996

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u Hrvatskoj*, Split 1996.

Delonga, 2000

V. Delonga, *Pisana uspomena na jednu sestru i kraljicu*, OOK, 23-28

Duval 2000

N. Duval et al., *Salona III, Manastirine*. Recherches archéologiques franco-croates a Salone, Rome 2000, 328, 334, 377, 379, 403

Dyggve 1966

E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.

Effenberger/Severin 1992

A-Effenberger/H. G. Severin, *Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Berlin*, Berlin 1992.

Evans/Radić 1895

A. Evans/F. Radić, *Ulomak pilastra iz VI ili V vika*, SHP, god. I., 1895.

Farlati 1765

D. Farlati, *Ilyricum sacrum*, Tom III, Venecija 1765.

Fadić 1989

I. Fadić, *Antička nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra*, Diadora, sv.11, Zadar 1989, 239

Fadić 2001

I. Fadić, *Priscinus - edil i duovir Asserije*, Dadora 20, Zadar 2001.

Fadić 2003

I. Fadić, *Novi liburnski cipusi iz Asserije*, Asseria,1, Zadar 2003.

Fisković 1958

C. Fisković, *Novi nalazi u splitskoj katedrali*, BILU, Zagreb, VI/1958, br. 2, 81-101, 157-158

Fisković 1970

I. Fisković, *Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kod Splita*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII / 1970, 165-189

Fisković 1981

I. Fisković, *Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača*, VAHD, sv. LXXV, Split 1981, 105-132

Fisković 1985

I. Fisković, *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, SHP, IIIs., sv. 15, Split 1985, 133-163

Fisković 1988

I. Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*, Izd. HAD 12, "Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkome području", Zagreb 1988, 189-208

Fisković 2000

I. Fisković, *Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama*, OA 23 – 24, Zagreb 2000, 237-250

Flèches Morgues 1993

M. - P. Flèches Morgues, P. Chevaliers, A. Piteša, *Catalogue des sculptures du haut Moyen - Age du Musée archéologique de Split*, I, VAHD, sv. 85/1993, 207-305

Fortis 1984

A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984.

Medini 1989

J. Medini, *Metroačka religija u Aenoni*, RFZ 28(15), Zadar 1989.

Glavičić 2003

M. Glavičić, *Tri nova nadgrobna natpisa iz Asserije*, Asseria, Zadar 2000, 71-95

Giunio 2003

K. A. Giunio, *Monumentalni žrtvenik s prikazom vučice s Romulom i Remom i scenama žrtvovanja iz Asserije*, Asseria, 1, Zadar 2003, 133-152

Greenhalgh 1984

M. Greenhalgh, *Ipsa ruina docet: l'uso dell'antico nel Medioevo*, u knjizi *Memoria dell'antico nell'arte italiana*, Tomo I: *L'uso dei classici*, Torino 1984.

Gudelj 2005

Lj. Gudelj, *Ruševine crkve svetoga Ivana u Uzdojlu kod Knina*, SHP III.s, sv. 32, Split 2005, 53- 66

Gudelj 2006

Lj. Gudelj, *Od svetišta Mitre do crkve Sv. Mihovila*, Split 2006.

Gunjača 1949

S. Gunjača, *Radovi na crkvi i groblju sv. Spasa na vrelu Cetine*, Ljetopis JAZU, 55/1949, 87-91

Gunjača 1953

S. Gunjača, *Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina*, Ljetopis JAZU, 57, 1953, 9-19

Gunjača 1963

M. Gunjača, *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada*, SHP s. III, sv. 8-9, Zagreb 1963, 7-76

Jakšić 1984

N. Jakšić, *Romanička klesarska radionica iz Knina*, Peristil 24, Zagreb 1981, 27-33

Jakšić 1984 A

N. Jakšić, *Majstor koljanskog pluteja*, Izdanja HAD, sv. 8, Split 1984, 243-252

Jakšić 1993

N. Jakšić, *Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji*, Diadora 15, Zadar 1993, 127-144

Jakšić, 1995

N. Jakšić, *La survivance des édifices paléocrétiens dans les terres de la principauté Croate*, HAM, Zagreb-Motovun 1995, 36-45

Jakšić/Krnčević 1997

N. Jakšić/Ž. Krnčević, *Predromanički reljef iz crkvice s. Lovre u Morinju kod Šibenika*, SHP, III.s., sv. 24, Split 1997, 91-110

Jakšić 2000

N. Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Hi K, 192-213

Jakšić 2000 A

N. Jakšić, *Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci*, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar 2000, 17- 63

Jakšić 2004

N. Jakšić, *Pre-Romanesque Sarcophagi in Early Medieval Dalmatia*, HAM 10, Zagreb - Motovun 2004, 7-14

Jelinčić 2005

K. Jelinčić, *Rustična vila na Bunjama kod Novog sela na otoku Braču*, VAHD, sv. 98, 121-132

Jelovina 1976

D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976.

Jelovina 1999

D. Jelovina, *Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima*, SHP, III.s., sv. 26, Split 1999.

Katić 1959

L. Katić, *Groblje kod crkve sv. Nikole u Solinu*, VAHD, LXI, Split 1959, 134-151

Klaić 1976

N. Klaić *Prva stoljeća u životu Hrvata na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1976, 341-350

Klaić/Petricioli 1976

N. Klaić/ I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976.

Kovačić 1994

V. Kovačić, *Porta Dominica i crkva sv. Dujma*, PPUD sv. 34, Split 1994, 51-69

Kukoč 1993

S. Kukoč, *Žrtva u japodskom kultu mrtvih*, RFZ, sv. 31(18), Zadar 1993,1-23

Peković 2000

Ž. Peković, *Oltarna ograda crkve Sv. Mihajla na Koločepu*, OOK, 9- 19

Luccari 1605

G. Luccari, *Copioso ristretto de gli anali di Rausa*, Venecija 1605.

Lucić 1979

I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, Split 1979.

Lucius 1666

I. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Crataiae, libri sex*, Amsterlaedami 1666.

Lulić 2005

S. Lulić, *Opus Columnarum Katedrale S. Marije u Krku*, SHP, IIIs, sv. 32, Split 2005, 113-128

Lupis 2005

V. B. Lupis, *Historijat istraživanja i novi prilozi poznavanju najstarijeg sloja moćnika dubrovačke prvostolnice*, SHP, IIIs, sv.32, Split 2005, 129-139

Marasović 1959

T. Marasović (Suautor: J. Marasović.), *Antički Dijanin hram i ranosrednjovjekovna crkvice sv. Jurja na rtu Marjana*, VAHD, LXI/1959, Split 1963, 122-133

Marasović 1963

T. Marasović, *Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru*, SHP, IIIs, sv. 8-9, Zagreb 1963, 83-100

Marasović 1989

T. Marasović, *Ristrutturazione delle città sulla costa orientale adriatica nell'epoca paleocristiana*. Actes du XIe Congrès International d'archéologie chretiéenne 1986. Roma 1989, vol. I, str. 327-344 (Collection de l'Ecole française de Rome, 123)

Marasović 1996

T. Marasović, *Crkva sv. Jurja u Splitu*, Split 1996.

Marin et al. 2004

E. Marin et al., *Augusteum Narone*, Split 2004.

Maršić 1994

D. Maršić, *Reljef Silvana i nimfi i ulomak predromaničkog zabata iz crkve sv. Ante i Roka u Podstrani kod Splita*, RFZ 33(20), Zadar 1994, 109-120

Marun 1896

L. Marun, *Starohrvatska bazilika u selu Žažviću u bibrirskoj županiji*, SHP I s., sv. 2, 1896.

Marun 1898

L. Marun, *O najznamenitijim starohrvatskim grbovima na groblju odkrvene biskupske bazilike Sv. Marije u Biskupiji kod Knina*, SHP, I.s., sv.4/1898, 3-4, 113-118

Marun 1927

L. Marun, *Ruševine crkve Sv. Luke u Uzdojlu kod Knina sa pisanim spomenom hrvatskog kneza Mutimira*, SHP N.s. I, 3-4, 1927, 276-281

Marun 1998

L. Marun, *Starinarski dnevници* (priredila M. Petrincec), Split 1998.

Mardešić 2000

J. Mardešić, *Istočni trakt gradskih zidina Salone*, OA 23 – 24, Zagreb 2000, 143-153

Menalo 2003

R. Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Arheološki muzej, Dubrovački muzeji, Dubrovnik 2003.

McNally 2000

S. McNally, *Surprises from Split: New information from the frieze of the temple of Iupiter*, ZTM, 80-93

Medini 1989

J. Medini, *Metroačka religija u Aenoni*, RZF 28(15), Zadar 1989, 19-31

Migotti 1991

B. Migotti, *Dekoratívna ranokršćanska plastika jaderskog i salonitanskog područja, temeljne osobine i međusobne razlike*, Diadora 13, Zadar 1991, 312

Migotti 1992

B. Migotti, *Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije*, OA vol.16, Zagreb 1992.

Migotti 1993

B. Migotti, *O religijskom odnosu prema štovanju mrtvih u pretkršćanskoj antici*, Diadora 15, Zadar 1993, 205- 221

Migotti 1995

B. Migotti, *Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji*, RFZ., Razdio povijesnih znanosti, 34 1994/1995.

Milošević 1998

A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split 1998.

Milošević 1992

A. Milošević, *Kasnoantički prežici u materijalnoj kulturi srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije*, SSB 1992.

Milošević 2000

A. Milošević, *Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kraj Knina*, ZTM, 199-207

Milošević 2002

Milošević *Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina*, Split 2002.

Milošević 2005

A. Milošević, *Oggetti preziosi, segni distintivi carolingi della Croazia. I tesori della Croazia altomedioevale*, L' Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia, Atti del convegno di studio, Brescia 11-13 ottobre 2001, Università di Roma, Roma 2005. „La Sapienza“, Dipartimento di studi sulle società e le culture del Medioevo.

Miletić 1992

Ž. Miletić, *Istočna i jugoistočna nekropola Salone*, RFZ sv. 30 (17), Zadar 1992, 21-50

Mirnik 1997

I. Mirnik, *Judin srebrnjak iz Nina*, Numizmatičke vijesti 33, Zagreb 1997, 10-18

Nikolanci 1980

M. Nikolanci, *Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta*, Diadora 9, Zadar 1980, 223

Oreb 1979

F. Oreb, *Novi arheološki nalazi uz u crkvi Gospe od Špinuta u Splitu*, VAHD 72-73, Split 1979, 145-149

Goss 1976

V. Goos, *Two early Royal Mausolea*, Peristil, Zagreb, 18-19/1975-1976, 5-10

Patsch 1985

K. Patsch - L. Marun, *Polhorezbe sarkofaga (u kninskom muzeju) našaste med ruševinam na rimokatoličkom groblju u Biskupiji*, SHP, god. ., br. 2, Knin 1895, 97-102

Patsch 1906

K. Patsch, *Dolina rijeke Cetine u rimsko doba*, GZM 11, Sarajevo 1899, 69-116

Prijatelj 1954

K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, SHP, III.s., sv. 3, Zagreb 1954, 65-91

Radić 1895

F. Radić, *Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i Kaptolska crkva sv. Bartula na sadašnjem Kaptolu kod Knina*, SHP, 1/1895, 150-156

Radić 1896

F. Radić, *Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike sv. Marije u Biskupiji kod Knina*, SHP, 1/1896.

Radić 1896 A

F. Radić *Izješće o radu Hrvatskog starinarskog društva u Kninu*, SHP, 2/1896, 254-258

Rebecchi 1985

F. Rebecchi, *Il reimpiego di materiale antico nel Duomo di Modena, u knjizi Lanfranco e Wiligermo*, Il Duomo di Modena, Modena 1985, 325, 348

Rapanić 1963

Ž. Rapanić, *Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 60/1957, Split 1963, 98-124

Rapanić 1971

Ž. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*, VAHD 65-67/1963-1965, Split 1971, 271-314

Rapanić 1987

Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.

Rapanić 1996

Ž. Rapanić, *Ecclesiae destructae... ut restaurentur imploramus* (Iz pisma Stjepana VI. pape biskupu Teodosiju 887. godine SSB, 1996), 57 – 64

Petricioli 1969

I. Petricioli, *Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru*, Diadora 4, Zadar 1968, 250

Petricioli 1969

I. Petricioli, *Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv.16 (17), Zadar 1969.

Petricioli 1996

I. Petricioli, *Predromanički ambon zadarske katedrale i srodna skulptura*, str. 209-214. SSB 1996.

Petricioli 2000

I. Petricioli, *Razmišljanja o ulomcima s Koločepa*, OOK, str.18-22

Piteša 1992

A. Piteša, *Arheološka mjesta i spomenici, Starohrvatski Solin*, Split 1992.

Stanić 1891

P. Stanić, *Rimski spomenici Vrličke okolice u Dalmaciji*, BD, XIV, 1891, 14-15

Stanić 1892

P. Stanić, *Izvjешće o izkopinama na starohrvatskoj crkvi u Gornjim Koljanima kod Vrlike*. VHAD, 14/1892, 73-76

Sanader 2000

M. Sanader, *Kasnoantička grobnica iz Vojnića*, OA, Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata, 23-24,1999-2000, 225-236

Settis 1984-1985

S. Settis, *Memoria dell'antico nell'arte italiana*, Tomo 1: *L'uso dei classici*, Torino, Einaudi, 1984. (Biblioteca di Storia dell'arte. Nuova Serie, 1). Pp. XXVIII-478; *I generi e i temi ritrovati*, Torino, Tomo II, Einaudi 1985, (Biblioteca di storia dell'arte, Nuova, serie, 2), 480

Settis 1986

S. Settis, *Continuità, distanza, conoscenza. Tre usi dell'antico*, *Memoria dell'antico nell'arte italiana*, III. Dalla tradizione all'archeologia, a cura di S. Settis, Torino, Einaudi 1986, 373-486

Settis 1994

S. Settis, *Continuità dell'antico*, *Voce dell'Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Secondo Supplemento, 1971-1994, II, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1994, 250-260

Suić 1952

M. Suić, *Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije*, VAHD, LIII, Split 1952, 238-239

Suić/Petricioli 1955

M. Suić/ I. Petricioli, *Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra*, SHP, IIIs, sv. 4, Split 1955.

Suić 1968

M. Suić, *Nin u antici*, Nin – Problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968.

Suić 1981

M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.

Šarić 1992

A. Šarić, *Arheološka mjesta i spomenici*, Starohrvatski Solin, Split 1992.

Šeparović 1999

T. Šeparović, *Katalog ranosrednjovjekovne skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira*, SHP, IIIs, sv. 26, Split 1999, 141-143

Škobalj 1970

A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu 1970.

Uglešić 2002

A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar 2002.

Uglešić 2003

A. Uglešić, *Ranokršćanski nalazi s Asserije*, Asseria 1, Zadar 2003.

Vežić 1980

P. Vežić, *Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru*, Diadora 9, Zadar 1980.

Vežić 1988

P. Vežić, *Starokršćanski sloj katedrale u Zadru*, Diadora 10, Zadar 1988, 165-191

Vežić 1989

P. Vežić, *Starokršćanska bazilika sv. Stjepana (sv. Šime) u Zadru*, Diadora 11, Zadar 1989, 323-324

Vežić 2002

P. Vežić, *Ciborij ranog srednjeg vijeka u Kotoru*, PPUD, sv. 39, 2001-2000, 117-119

Vežić 2004

P. Vežić, *Crkva Svetoga Duha na Asseriji – ranokršćanski mauzolej i romanička crkva sv. Pavla*, Asseria 2, Zadar 2004, 117-131

Višić 2000

E. Višić – Ljubić, *Poklopac sarkofaga od prokoneškog mramora iz Salone*, OA 23 – 24, Zagreb 2000, 459-464

Vauchez 1981

A. Vauchez, *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen-Age (1198-1431)* [Text imprimé] Ecole Française de Rome 1981.

Vuletić-Vukasović 1897

V. Vuletić - Vukasović, *Moći sv. Stjepana, kralja ugarskoga, u Dubrovniku*, SHP, god. IV. 1897, 127-129

Zaninović 1984

M. Zaninović, *New contributions to archeology of Pharos*, VAHD, sv. 77, Split 1984, 96, Tab.VII

Wiegel 1996

T. Wiegel, *Spolien und Buntmarmor im Urteil mittelalterlicher Autoren*, u: ASAMR, 117-153

Zekan 1980

M. Zekan, *Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću Gornjem*, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980,133-140

Zekan 1993

M. Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa*, Kačić 25, Split 1993.

Zekan 1994

M. Zekan, *Sv. Petar i Mojsije - krunidbena bazilika kralja Zvonimira*, Split 1994.

Žile 1988

I. Žile, *Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike*, Izdanja HAD, I2/1988, 175-188

Žile 2002

Žile, *Novi nalazi predromaničke skulpture s otoka Koločepa*, ZTM, 253-267

Žile 2003.

I. Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik 2003.

Summary

Spolia in the Territory of Early Medieval Croatia

Key words: *spolia, late Antiquity, early Middle Ages, Croatia, Dalmatia.*

There is no doubt that some debris, fragments of inscriptions, sculptures or even decorated architectural fragments are used as a form of quotation not only in Dalmatian cities but also in the territory of early medieval Croatia. They are built in for their aesthetic and symbolic value. These fragments represent ancient times present today. In our imaginations of ancient times these fragments may act as elements for kaleidoscopic scenes. For example the Church in Koljani had a great amount of ancient rubble, twenty inscription fragments and also decorative fragments built into the floor and also into the walls especially around the main doors. Over the side doors, for instance, there was even built in a sacrificial altar dedicated to Jupiter. Mention among the finds should also be made of a relief with a depiction of a putto (in fact a *genius*) with a torch in his hand. Perhaps he was identified as an angel in the Middle Ages. Thus we can form a picture of this ruined and sunken church like the early medieval Zadar churches which remind us of a sort of lapidarium. The amount of fragments in this church may not be interpreted simply as a consequence of the amount of Roman remains in its surroundings.

During the early Middle Ages interments in Croatian territory were also conducted in ancient sarcophagi. Sarcophagus burials in Croatia lead us, naturally, to a connection with the political elite, the ducal and royal families. An unknown Croatian dignitary was buried in the early Middle Ages (ninth century) in an early Christian sarcophagus next to the apse of the Church of St Martha in Bijaći. In the church of St Bartholomew in Ždrapanj, where an inscription mentioning Duke Branimir and Count Pristina was found, there was a sarcophagus in the crypt. The surrounding graves in that location were constructed from fragments of sarcophagi and ancient gravestones. Roman inscriptions were also used as building material in the church's walls. Also in the Basilica in Žažvić, people were buried not only in sarcophagi but also in graves built from fragments of sarcophagi and ancient gravestones. The sarcophagus of Queen Jelena of Solin which was found in Solin, in the atrium of the church of St Stephen where Croatian rulers were buried, was also probably a recycled ancient sarcophagus. Another ancient sarcophagus which was also used in the Middle Ages was found in the porch of the coronation basilica of St Peter and Moses in Solin. Several sarcophagi were found in the rulers' memorial church of St Mary and St Stephen in Biskupija in Knin in the vestibule which served as a mausoleum.

The use of ancient capitals and especially marble columns should also be understood as a kind of citation of ancient times. Those ancient relics, it is known, were very highly valued in the early Middle Ages, but also later for which there exists a great amount of material evidence. Ancient columns and capitals were widely used in their original, functional sense in numerous early medieval churches in Byzantine Dalmatia but also in Croatia.

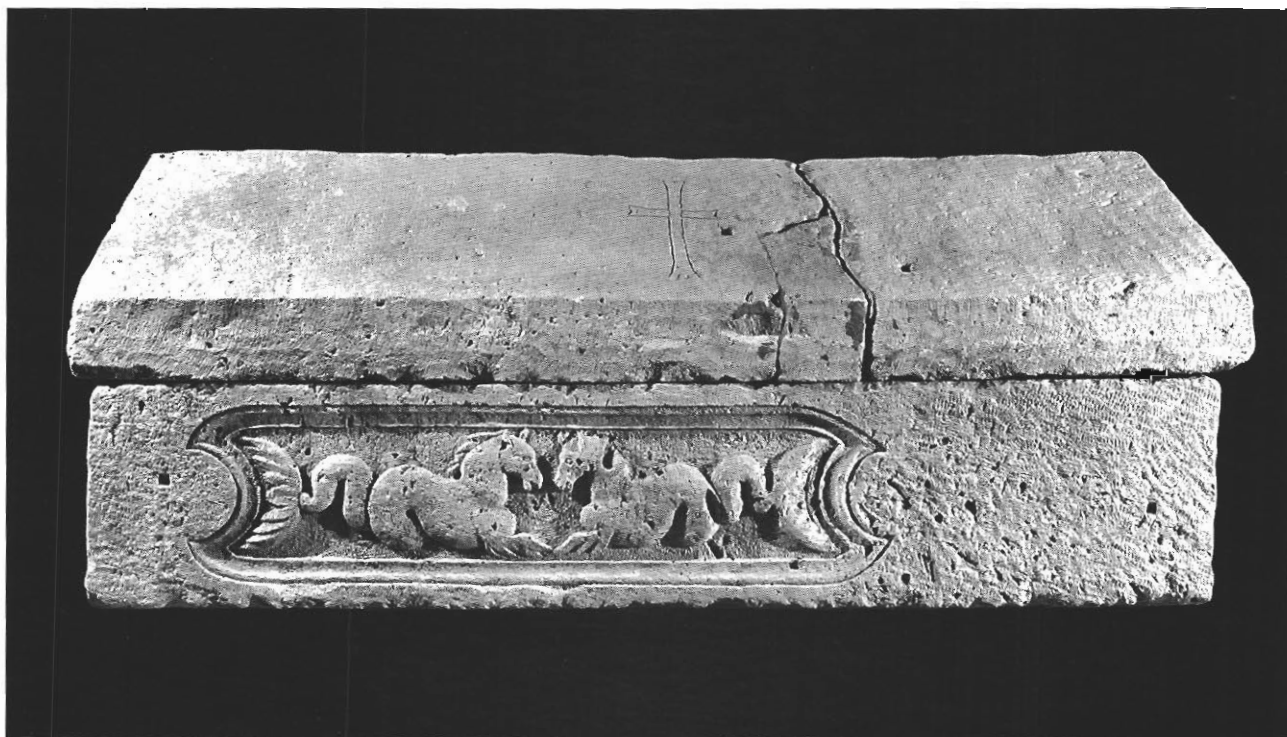
There are many confirmations, including textual sources, that marble was highly valued in the early Middle Ages and so also in Dalmatia. Thus Constantine Porphyrogenitus (*De ad. Imp. XXIX*) writes with wonderment about Zadar's Cathedral of St Anastacia, mentioning among other things its white and green columns. Marble which is, of course, of ancient origin and thus widely used as building material, was used for equipping certain churches particularly in Dalmatian cities and especially for the manufacture of liturgical furniture. Inscriptions were carved in the marble altar screens so that the marble adds to the aesthetic effect, the significance of the whole building, to the sanctity but also the dignity of the persons who are mentioned. Marble was also used in the territory of early medieval Croatia. In the church of St George in Putalj, which Duke Mislav gifted to the Archbishop of Split which was confirmed by Duke Trpimir in 852, the tiles and pilasters of the *septum* were made from Proconnesos marble. This expensive Proconnesos marble is also appropriate for the memorial church of Croatian rulers which also happened to be built on top of an ancient building near which were found sarcophagus fragments. In the church of St Mary and St Stephen in Biskupija near Knin, which was built to serve as a royal memorial church (mausoleum) as part of the complex of the royal palace (*villa regalis*), it is apparent that the rail of the altar screen and one pluteus were carved from marble but the whole floor of the church's presbytery was covered by marble tiles,

the fragments of sarcophagi; the tiles of the presbytery look as though they were recycled more than once and acquired from a nearby early Christian church. For example just one pluteus was carved from marble with a dedicatory inscription from the coronation basilica of St Peter and Moses in Solin. The baptismal font of Duke Višeslav was also carved from a marble block. Thus it is obvious that marble construction was much valued both in the territory of Croatia and of neighbouring medieval Slavic lands.

Translation: Nicholas Philip Saywell

Sl. 1. Bočna strana are, 1. stoljeće, Salona (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 2. Sarkofag s Crkvine u Biskupiji (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 3. Ulomak portala s natpisom na kojem se spominje Stephaton (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 4. Ulomci sarkofaga s prikazom Amazonomahije i sarkofaga s dionizijskom scenom Bakhove družbe (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 5. Oltarna ograda s Koločepa (foto: Z. Alajbeg)